

Universiteit Leiden

Dreigingsontwikkelingen relevant voor het stelsel bewaken en beveiligen: een blik op verleden en mogelijke toekomst

Bart Schuurman, Jelle van Buuren en Edwin Bakker

ISGA Rapport

Dreigingsontwikkelingen relevant voor het stelsel bewaken en beveiligen: een blik op verleden en mogelijke toekomst

Bart Schuurman, Jelle van Buuren en Edwin Bakker

14 september 2021

Dit rapport is opgesteld in opdracht van het ‘Adviescollege toekomstbestendig stelsel bewaken en beveiligen’. Het college bestaat uit de leden de heer Gertjan Bos (voorzitter), mevrouw Magda Bernds-Jansen en de heer Jacques van Eck en wordt ondersteund door ambtelijk secretaris de heer Anup Jagan.

© 2021, Schuurman / Van Buuren / Bakker, Universiteit Leiden

De auteurs bedanken Jessy Hendriks en Erwin Muller voor hun hulp bij het tot stand komen van dit rapport.

Dit rapport is onderdeel van een reeks uitgegeven door het Institute of Security and Global Affairs (ISGA) van de Universiteit Leiden.

ISSN 2452-0551
e-ISSN 2452-056X

Omslagontwerp: Oscar Langley
www.oscarlangley.com

Inhoudsopgave

Inleiding en achtergrond	4
Stelselrelevante dreigingen, 2000-heden	6
<i>Jaren 1970-2000</i>	6
2002	6
2003	7
2004 & 2005	7
2006	8
2007-2009	8
2010	9
2011	10
2012	10
2013 & 2014	11
2015	11
2016	12
2017	12
2018	13
2019	15
2020	16
2021	18
Dreiging in cijfers	21
<i>Internationale vergelijking</i>	25
Ontwikkeling stelselrelevante dreigingen	26
1. <i>Fluctuatie en nuancering</i>	26
2. <i>De actie-reactie cyclus</i>	27
3. <i>Verruwing en toenemend geweld vanuit de georganiseerde misdaad</i>	27
4. <i>Aanhoudende terroristische dreiging</i>	28
5. <i>(On)voorstelbare dreigingen</i>	29
6. <i>Dreigers met mentale-gezondheid gerelateerde problematiek</i>	29
7. <i>Internet, complotdenken en de dreiging van statelijke actoren</i>	29
8. <i>Dreigingen van binnenuit</i>	30
9. <i>De grote invloed van (internationale) incidenten en ontwikkelingen</i>	31
10. <i>Een brede groep bedreigden</i>	31
<i>Valkuilen van vooruitblikken</i>	32
Conclusie	33
Geraadpleegde bronnen	36

Inleiding en achtergrond

Op 10 februari 2021 is door de ministerraad een adviescollege ingesteld om bij te dragen aan de toekomstbestendigheid van het stelsel bewaken en beveiligen.¹ Het stelsel bewaken en beveiligen (verder ‘het stelsel’) wordt vormgegeven door verschillende overheidsdiensten op nationaal en lokaal niveau en omvat ‘het geheel van regelgeving en afspraken die gaan over het voorkomen van aanslagen op personen, objecten en diensten’.² Kerntaak van het college is om voorstellen te doen ter waarborging van de effectiviteit van het stelsel om nu en in de toekomst deze beschermende taken te kunnen uitvoeren.³ Om deze adviserende rol te vervullen, wenst het college onder andere inzicht te krijgen in de aard van de dreigingen waar het stelsel de komende jaren mee te maken krijgt. Dit heeft in mei 2021 geleid tot een vraag aan de Universiteit Leiden om aan de hand van een beknopte beschouwing de te verwachten ontwikkelingen in kaart te brengen.

De Universiteit Leiden voorziet in deze behoefte door het voorliggende rapport. Op basis van relevante wetenschappelijke studies, overheidsrapportages en andere publicaties schetsen de volgende pagina’s hoe de dreigingen die het stelsel hebben geconfronteerd zich sinds de eeuwwisseling hebben ontwikkeld. Dit feitelijke overzicht wordt aangevuld met de beschikbare cijfers over (ernstige) bedreigingen van onder andere politici, ambtsdragers en journalisten in Nederland. Ook wordt gebruik gemaakt van de inschattingen van wetenschappers met domeinrelevante kennis die in een expertsessie naar hun inzichten over mogelijke dreigingsontwikkelingen zijn gevraagd.⁴ Hun inzichten zijn verwerkt in het descriptieve deel van het rapport. Deze informatiebronnen dienen vervolgens als fundering voor een reflectie op voor het stelsel relevante ontwikkelingen qua aard en omvang van de dreiging die naar verwachting ook de komende jaren beeldbepalend zullen zijn. Afsluitend volgt een korte beschouwing op de valkuilen van vooruitblikken op dreigingsontwikkelingen, om zo de bevindingen van de juiste nuance en context te voorzien.

Overeenkomstig met de wens van het adviescollege wordt in dit rapport een breed perspectief gehanteerd op dreigingen die het werkveld van het stelsel raken. Daarmee komt direct een lastige vraag naar voren, want de invulling van ‘stelselrelevante dreigingen’ hangt nauw samen met hoe tegen de reikwijdte van het stelsel wordt aangekeken.⁵ Als bijvoorbeeld naast directe fysieke bedreigingen ook de waarborging van het ongestoord functioneren van politici en ambtenaren tot de verantwoordelijkheid van stelsel wordt gerekend, dan zou beargumenteerd kunnen worden dat optreden tegen cyberspionage en digitale desinformatiecampagnes daar ook bij hoort.⁶ Een heldere afbakening van de verantwoordelijkheden en reikwijdte van het stelsel lijkt zo direct al een belangrijke voorwaarde voor effectief functioneren in de toekomst.

In navolging van de ‘Circulaire bewaking en beveiliging 2019’ worden stelselrelevante dreigingen in eerste instantie gezien als dreigingen tegen personen, objecten en diensten. Bij die eerste categorie gaat het dan met name om de dreiging van een ernstige schending van de

¹ Minister van Justitie en Veiligheid, ‘Instelling van het adviescollege toekomstbestendig stelsel’.

² Openbaar Ministerie, Politie Nederland en NCTV, ‘Factsheet: stelsel bewaken en beveiligen.’

³ Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, ‘Bewaken en beveiligen.’

⁴ De expertsessie vond digitaal plaats op 9 juni 2021. Aanwezig waren (naast de auteurs van dit rapport) twee medewerkers van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, drie medewerkers van de politie, twee medewerkers van de NCTV, een wetenschapper verbonden aan het ICCT en een medewerker van de Universiteit Leiden die notuleerde.

⁵ Medewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken, Bijdrage aan de expertsessie; Medewerker Politie 2, Bijdrage aan de expertsessie.

⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2020,’ 16.

fysieke integriteit.⁷ Om te kunnen voldoen aan de wens om stelselrelevantie dreigingen vanuit een breed perspectief te bekijken, wordt in dit rapport ten aanzien van concrete bedreigingen tegen personen zowel gekeken naar uitingen van de intentie ‘om iemand, of diens naasten, wat aan de toen’ als het meer ambigue ‘intimidatie’ waarbij het vooral gaat om het oproepen van ‘een gevoel van onveiligheid bij de getroffene’.⁸ Er wordt ook rekening gehouden met dreigingen voor het functioneren van ambtsdragers, politici en de rechtsstaat in bredere zin. Bovendien wordt niet alleen gekeken naar directe bronnen van dreigingen, zoals georganiseerde misdaad of boze burgers, maar ook naar ontwikkelingen die aanleiding kunnen geven voor een verandering in de ernst of omvang van dreigingen, zoals de groei van complotdenken. Tevens is het belangrijk om te benadrukken dat er een brede blik op de bedreigden wordt gehanteerd; van ambtenaren en politici tot journalisten, medewerkers van het Openbaar Ministerie en de politie, personen actief binnen de Rechtspraak en leden van diasporagemeenschappen.

Tot slot nog kort wat *niet* aan bod komt. Dit rapport is geen evaluatie van hoe het stelsel de afgelopen jaren heeft gefunctioneerd in operationele of beleidsmatige zin. De organisatie van het stelsel of de samenwerking tussen de betrokken partijen komen evenmin aan bod. Het gaat hier specifiek om een bespiegeling op de ontwikkeling van stelselrelevante dreigingen en de vraag welke de komende jaren als bijzonder relevant worden geacht.

⁷ ‘Circulaire met betrekking tot de bewaking en beveiliging,’ paragraaf 1.

⁸ Klein Kranenburg et al., ‘Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,’ 6.

Stelselrelevante dreigingen, 2000-heden

Met welke typen dreigingen heeft het stelsel de afgelopen twee decennia te maken gehad? Het volgende chronologisch overzicht maakt dit inzichtelijk. Zo wordt de basis gelegd voor een reflectie op de trends en ontwikkelingen die ook de komende jaren relevant zullen zijn.

Jaren 1970-2000

Tot de moord op Pim Fortuyn in 2002 was er in Nederland weinig belangstelling voor het opzetten van een systeem voor persoonsbeveiliging waar in principe iedere ernstige bedreigde Nederlander aanspraak op zou kunnen maken. De destijds geldende afspraken en maatregelen, die vanaf de jaren 1970 waren ontstaan, waren vooral geënt op het voorkomen van terroristische aanslagen tegen specifieke objecten en personen, in het bijzonder het Koninklijk Huis, diplomaten en andere buitenlandse vertegenwoordigers. Nederlandse burgers, maar ook de meeste politici, bestuurders, ambtenaren, magistraten, advocaten en andere beroepsgroepen waarbij blootstelling aan bedreigingen en intimidatie voorstelbaar is, werden in eerste instantie op hun eigen verantwoordelijkheid voor het nemen van beveiligingsmaatregelen gewezen. Bovendien werden beveiligingsmaatregelen slechts getroffen wanneer er sprake was van een concrete dreiging en dus niet in gevallen waar de dreiging slechts voorstelbaar was.⁹

Vanaf de jaren 1980 krijgt de bestrijding van georganiseerde misdaad in Nederland meer prioriteit. Een belangrijke ontwikkeling is de aanvulling van de strafrechtelijke aanpak met bestuurlijke middelen, waardoor lokale overheden gaandeweg de jaren '90 een grotere rol gaan spelen in misdaadbestrijding.¹⁰ Ook worden officieren van justitie prominenter afgebeeld als *crime fighters*, wat hen in de ogen van sommige criminelen een persoonlijke tegenstander maakt in plaats van slechts een representant van het Openbaar Ministerie. Met name vanuit de georganiseerde misdaad wordt op deze ontwikkelingen gereageerd door toenemend gebruik van bedreiging en intimidatie richting openbaar bestuurders, medewerkers van politie en justitie, en leden van de advocatuur.¹¹ Bedreiging en intimidatie lijkt niet alleen vaker voor te komen, het wordt ook opzichtiger in verschijningsvorm; bijvoorbeeld door inbraak en ontvoering.¹² Ook politiek gemotiveerd geweld komt voor, zoals aanslagen op de Centrum Democraten in 1986 en staatssecretaris Aad Kosto in 1991.¹³ Toch wordt in deze periode bedreiging en intimidatie in de meeste gevallen gezien als iets dat simpelweg erbij hoort.¹⁴

2002

De terroristische aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten geven een eerste impuls om de aanpak van persoonsbeveiliging en objectbewaking te herzien. Maar het is de moord op Pim Fortuyn in 2002 die tot een stroomversnelling leidt. Niet alleen de moord zelf is aanleiding om het stelsel van maatregelen te heroverwegen, ook de plotselinge toename van (doods)bedreigingen aan het adres van landelijke politici, burgemeesters, raadsleden en wethouders in de nasleep van de aanslag draagt daar aan bij.¹⁵ De commissie Van den Haak, ingesteld om de moord op Fortuyn te onderzoeken met specifieke aandacht voor de beveiliging

⁹ Van den Haak et al., *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn*, 37, 46, 66–67, 73, 98–99, 108–9; Akerboom, 'Tien jaar Nederlands contraterrorismebeleid,' 395.

¹⁰ Prins, 'De bestuurlijke aanpak van georganiseerde criminaliteit in Nederland,' 152–55.

¹¹ Bovenkerk, 'Bedreigingen in Nederland,' 51, 90–91; Van der Torre, Gieling en Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers,' 20–21.

¹² Van der Torre, Gieling en Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers,' 20.

¹³ Van Soest, Van der Aa en Van der Wal, 'Bedreigingen en fysieke aanvallen.'

¹⁴ Bovenkerk, 'Bedreigingen in Nederland,' 37–38, 186–87.

¹⁵ De Wijk, 'Het stelsel na Pim Fortuyn,' 20; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2002,' 73; Bovenkerk, 'Bedreigingen in Nederland,' 51; Van den Haak et al., *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn*, 70.

van de politicus, doet eind 2002 verschillende aanbevelingen die zullen bijdragen aan een grondig herzien stelsel van afspraken en maatregelen rondom het beveiligen en bewaken van personen, objecten en diensten.¹⁶

In het stelsel zoals destijds aangepast blijft eigen verantwoordelijkheid voor bewaking en beveiliging een belangrijk uitgangspunt, maar de nadruk op specifieke (diplomatieke) personen en objecten verdwijnt. Ook personen die de democratische rechtsstaat personifiëren, zoals ministers, partijvoorzitters en magistraten, vallen nu onder het stelsel bewaken en beveiligen. Sommigen van hen, zoals de minister-president, worden standaard van beveiliging voorzien, anderen als dreigingsinschattingen daar reden toe geven. Naast een gelimiteerd aantal personen, objecten en diensten dat onder verantwoordelijkheid van de rijksoverheid valt (het zogenaamde centrale of rijksdomein), ligt in het nu decentraal georganiseerde stelsel de verantwoordelijkheid voor bewaking en beveiliging van Nederlanders en buitenlanders op Nederlands grondgebied in eerste instantie bij regionale politiekorpsen (nu eenheden). Als lokale autoriteiten hier onvoldoende middelen voor hebben kan de rijksoverheid om assistentie worden gevraagd. Een laatste verandering relevant voor dit rapport, is dat het aangepaste stelsel expliciet gebruik gaat maken van risicoanalyses om naast concrete dreigingen ook voorstelbare dreigingen in kaart te brengen.¹⁷

2003

De moord op Fortuyn blijkt een keerpunt in zowel de aanpak als de ontwikkeling van bedreiging en intimidatie in Nederland. In 2003 treedt het aangepaste stelsel in werking tegen een achtergrond van een toenemende vraag om persoon- en objectbewaking. Al snel wordt besloten tot een forse uitbreiding van het personeelsbestand van de Dienst Koninklijke en Diplomatieke Beveiliging (DKDB) en diens moederorganisatie het Korps Landelijke Politiediensten (KLPD).¹⁸

2004 & 2005

In maart 2004 plegen jihadistische terroristen aanslagen op vier treinen in Madrid. Er vallen bijna 200 doden en meer dan 1800 gewonden.¹⁹ In november 2004 wordt in Amsterdam publicist en filmmaker Theo van Gogh vermoord door een jihadistische aanslagpleger. Politici Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders worden ernstig bedreigd. Op 7 juli 2005 vinden vier explosies plaats in het Londense openbaar vervoer. Weer zijn jihadistische terroristen verantwoordelijk. Er sterven 52 slachtoffers en meer dan 700 mensen raken gewond.²⁰ In Nederland volgt in oktober met de arrestatie van Samir A. de ontknoping van de ‘Piranha’ zaak en het definitieve einde van de Hofstadgroep. De gebeurtenissen onderstrepen dat het jihadisme niet langer alleen een externe dreiging is, vormgegeven door groeperingen als al-Qaeda die opereren van buiten de Europese Unie, maar ook een *homegrown* dimensie kent. De dreiging wordt er steeds meer een van geradicaliseerde jonge moslims die geboren en getogen zijn in de landen waar ze zich later tegen keren.²¹

Van een terroristische dreiging vanuit links- of rechts-extremistische groeperingen is in deze periode in Nederland geen sprake. Wel zorgen in 2005 met name antifascisten en tegenstanders

¹⁶ De Wijk, ‘Het stelsel na Pim Fortuyn,’ 8–9.

¹⁷ Ibid., 8–15, 19; Openbaar Ministerie, Politie Nederland en NCTV, ‘Factsheet: stelsel bewaken en beveiligen.’

¹⁸ De Wijk, ‘Het stelsel na Pim Fortuyn,’ 15.

¹⁹ Nesser, *Islamist terrorism*, 138.

²⁰ Home Office, ‘Official account of the bombings,’ 2.

²¹ Schuurman, *Becoming a European homegrown jihadist*, 15, 68–74.

van het vreemdelingenbeleid voor ordeverstoringen en komt het vooral bij demonstraties tegen neonazistische opposanten geregeld tot gewelddadigheden.²²

In 2005 publiceert criminoloog Frank Bovenkerk met zijn collega's een studie naar bedreigingen van gezagsdragers in Nederland. Eén van de conclusies luidt dat met name officieren van justitie, rechters, advocaten en journalisten een toename in het aantal bedreigingen merken. Verruwing van omgangsvormen, verminderd respect voor het gezag, en de laagdrempeligheid van het internet als medium om bedreigingen te uiten, spelen daarbij belangrijke rollen. Als drijfveren tekenen de onderzoekers expressieve en instrumentele motieven op. Het gaat lang niet alleen om burgers die 'slechts' uiting geven aan hoogoplopende emoties of grieven, maar ook om bewuste pogingen tot beïnvloeding. Daarnaast wordt gewezen op de toegenomen dreiging vanuit het terrorisme en de georganiseerde misdaad.²³ Veel van deze ontwikkelingen zullen ook de hierop volgende jaren beeldbepalend blijven.

2006

Na de arrestatie van Samir A. en zijn medeverdachten eind 2005 lijkt er in Nederland geen volgende generatie *homegrown* jihadisten op te staan. De AIVD noteert in ieder geval een tijdelijke afwezigheid van leidersfiguren en verzwakking van de netwerken.²⁴ De dreiging van het (jihadistisch) terrorisme lijkt dus te fluctueren.²⁵ De terroristische dreiging blijft in deze periode ideologisch gezien tot het jihadisme beperkt. Wel ziet de AIVD een toenemende bereidheid van links-extremisten om hun rechts-extremistische tegenstanders bij confrontaties fysiek te lijf te gaan. Die laatste beweging wordt daarentegen met name door versnippering getypeerd.²⁶

2007-2009

In zijn proefschrift wijst Jelle van Buuren op een toename van complotdenken en 'systeemhaat' die in deze jaren in Nederland plaatsvindt. Het internet speelt hierbij een belangrijke rol als medium dat toegang verleent tot de digitale gemeenschappen waarin deze ideeën gedeeld en aangewakkerd worden. Daarnaast kan het ook als vliegwiel dienen in het versterken van ressentiment: burgers hebben door het internet weliswaar meer mogelijkheden om hun stem te laten horen, maar dat betekent niet dat er ook naar ze geluisterd wordt, wat tot toenemende frustratie en de drang om nog harder te schreeuwen kan leiden.²⁷

Een tweede relevante ontwikkeling in deze periode is de hernieuwde aandacht voor de bestuurlijke aanpak van georganiseerde misdaad. De wet BIBOB geeft sinds 2003 lokale overheden verruimde mogelijkheden om de georganiseerde criminaliteit aan te pakken, onder andere door het weigeren of terugtrekken van subsidies of vergunningen bij een aantoonbaar vermoeden dat de ontvangende partij zich aan crimineel handelen schuldig maakt. In 2007 gaan projecten van start in Rotterdam en Amsterdam die als voorbeeld zullen dienen voor hoe lokaal bestuur kan optreden tegen georganiseerde criminaliteit, in dit geval rondom de vastgoedwereld en de prostitutie. Vergelijkbaar met de jaren '90 leidt de toegenomen druk op het criminele circuit echter ook tot meer (ernstige) bedreigingen richting lokale bestuurders.²⁸

²² Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2004,' 43-46; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2005,' 47-51.

²³ Bovenkerk, 'Bedreigingen in Nederland,' 186-96.

²⁴ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2006,' 19-20.

²⁵ Dit werd in de expertsessie beaamd: Medewerker NCTV 1, Bijdrage aan de expertsessie.

²⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2006,' 53-58.

²⁷ Van Buuren, 'Doelwit Den Haag?,' 236-38.

²⁸ Prins, 'De bestuurlijke aanpak van georganiseerde criminaliteit in Nederland,' 154-55, 162-63.

Er lijkt in deze periode sprake te zijn van een bredere trend qua bedreigingen. In 2009 rapporteert de AIVD in zijn jaarverslag dat het al enkele jaren het aantal bedreigingen richting politici, opiniemakers en overheidsdoelwitten ziet toenemen. De laagdrempeligheid van het internet als medium om dreigingen te uiten wordt onderstreept. Ook de zogenaamde ‘solistische dreiger’ die in ieder geval deels door persoonlijkheidsstoornissen wordt gedreven, wordt expliciet benoemd.²⁹

Wat extremisme en terrorisme betreft, lijkt de periode 2007-2009 gekenmerkt door voortdurende verdeeldheid, inactiviteit en algehele verzwakking van de jihadistische beweging in Nederland. Binnen het links-extremisme ziet de AIVD in deze jaren een voortdurende bereidheid om ideologische tegenstanders met fysiek geweld te lijf te gaan en blijft ook het asielbeleid van de overheid een bron van verzet dat soms gepaard gaat met vernieling en intimidatie. Het rechts-extremistische milieu blijft door versnippering gekenmerkt. Hoewel er in 2009 volgens de dienst een opleving plaatsvindt van links- en dierenrechtenextremisme, lijken deze bewegingen met name te zorgen voor openbare-orde problematiek zoals bij demonstraties waar bewust de confrontatie met ideologische tegenstanders wordt opgezocht.³⁰

Op 30 april 2009 probeer Karst T. met zijn auto op leden van het Koninklijk Huis in te rijden. Hij slaagt daar niet in, maar zijn poging kost aan 7 omstanders en hemzelf het leven. Er vallen 18 gewonden.³¹ Onderzoek toont aan dat het stelsel op basis van de beschikbare dreigings- en risico-informatie goed heeft gefunctioneerd. Dat er desondanks een aanslag kon plaatsvinden onderstreept enerzijds de onmogelijkheid om totale veiligheid te garanderen in een open samenleving en anderzijds de voortdurende noodzaak om ook met onwaarschijnlijke risico's, zoals in dit geval een aanslag met een auto, rekening te houden.³²

2010

In 2010 lijkt bedreiging van (lokale) politici en bestuurders verder toe te nemen.³³ Volgens de AIVD gaat het bij personen in het rijksdomein vaak om zogenaamde ‘straattaal dreigers’; boze of gefrustreerde jongeren die de laagdrempeligheid van het internet gebruiken om hun beklag te doen. Van een concreet gevaar is bij dit type dreigers zelden sprake.³⁴ Enquête-onderzoek onder lokale bestuurders toont echter aan dat bedreigingen in het decentrale domein veelal een reactie zijn op specifieke beslissingen en dat met name burgemeesters te maken krijgen met dreigers die verstoring van hun criminele activiteiten willen voorkomen.³⁵ Ook de solistische dreiger blijft een fenomeen dat volgens de AIVD steeds meer aandacht vergt.³⁶ De zogeheten ‘verwarde-gefrustreerde’ dreiger wordt ook in een NCTb³⁷ onderzoek naar politici die tussen 2005 en 2008 zijn bedreigd als een hoog risico gezien, verantwoordelijk voor 43% van de onderzochte zaken.³⁸

²⁹ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2009,’ 41.

³⁰ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2007,’ 30, 49-53; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2008,’ 17, 35-37; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2009,’ 13, 24-25.

³¹ Inspectie Openbare Orde en Veiligheid, ‘Koninginnedag 2009 Apeldoorn,’ 13.

³² Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid, ‘Bewaken en beveiligen Koninginnedag 2009,’ 5-6, 8.

³³ De Wijk, ‘Het stelsel na Pim Fortuyn,’ 32.

³⁴ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2010,’ 23.

³⁵ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, ‘Bedreigd bestuur 2010,’ 18.

³⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2010,’ 23.

³⁷ Voorloper van de NCTV.

³⁸ Borgesius et al., ‘Individuele bedreigers van publieke personen,’ 11, 28.

De dreiging van het *homegrown* jihadistisch terrorisme blijft ook dit jaar laag. Het rechts-extremistische milieu is nog altijd versnipperd en gekenmerkt door onderlinge onenigheid. Dierenrechtenactivisten zijn na een opleving in 2009 dit jaar weer minder actief. Antifascisten blijven wel de confrontatie met hun ideologische tegenstanders opzoeken.³⁹

2011

In juli pleegt de Noor Anders Breivik aanslagen in Oslo en Utøya die aan 77 mensen het leven kosten. De AIVD onderstreept met verwijzing naar Breivik opnieuw het probleem van de solistische dreigers. De gebeurtenissen maken ook duidelijk dat het terroristische gevaar niet alleen uit jihadistische hoek komt; Breivik legitimeert zijn moorden op basis van een rechts-extremistisch wereldbeeld.⁴⁰

In Nederland ziet het Openbaar Ministerie bedreigingen van politici toenemen, met een belangrijke rol voor sociale media.⁴¹ De risico's die lokale bestuurders kunnen lopen in de aanpak van georganiseerde criminaliteit worden geïllustreerd door de casus van burgemeester Fons Jacobs van Helmond, die tussen eind 2010 en medio 2011 met zijn gezin moet onderduiken na bedreigingen.⁴² Tegelijkertijd blijven de 'straattaal dreigers' met een relatief laag concreet risico op geweld nog altijd verantwoordelijk voor een groot deel van de geuite bedreigingen.⁴³ Mogelijkerwijs is een deel van de (gepercipieerde) toename te wijten aan het 'copycat effect'; onderzoek uit 2011 suggereert namelijk dat met name bedreigingen tot nabootsing kunnen leiden.⁴⁴

De relatieve inactiviteit binnen de Nederlandse jihadistische beweging lijkt dit jaar doorbroken. De AIVD noteert een toenemend aantal reisbewegingen naar conflictgebieden zoals Afghanistan. In 2011 breekt ook de Syrische burgeroorlog uit die zich de komende jaren zal ontwikkelen tot brandpunt van de internationale jihad. Wat andere vormen van extremisme betreft blijft de dreiging vanuit rechts-extremistische hoek gering maar is er onder links-extremistische groeperingen, met name qua het verzet tegen het Nederlandse asielbeleid, sprake van een intensivering, wat soms tot intimidaties en vernielingen leidt. De activiteiten van antifascisten die bewust uit zijn op confrontaties met rechts-extremisten, daarentegen, lijken te zijn afgenomen.⁴⁵ Ook binnen de links-extremistische beweging lijkt er sprake te zijn van een fluctuerend patroon qua mate van activiteit.

2012

Vanuit Nederland vertrekt een toenemend aantal jihadisten om zich aan te sluiten bij de strijd tegen het regime van Assad in Syrië. Zij vormen in eerste instantie een bedreiging voor de bevolking ter plaatse. Maar hun gevechtservaring en training verhoogt volgens de AIVD ook hun capaciteit om na terugkeer naar Nederland terroristische aanslagen op touw te zetten.⁴⁶

In Nederland zelf begint eind 2012 excessief vuurwapengebruik door criminele organisaties nadrukkelijker in beeld te komen na een dubbele moord in Amsterdam. De volgende jaren lijkt

³⁹ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2010,' 9, 14-16; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Afkalvend front, blijvend beladen'.

⁴⁰ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2011,' 37-38.

⁴¹ 'Politici steeds vaker ernstig bedreigd.'

⁴² Snijders, "'Het zit na jaren nog tussen de oren.'"

⁴³ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2011,' 37-38.

⁴⁴ Bos, van Es en Vasterman, 'Copycat,' 13-16.

⁴⁵ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2011,' 11, 16-18, 27.

⁴⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2012,' 12.

niet alleen het aantal liquidaties toe te nemen. Ook de steeds jongere leeftijd van daders en slachtoffers, het gebruik van zwaardere wapens en de verminderde zorgen om het treffen van omstanders vallen op.⁴⁷ Een toename in dodelijk geweld tussen criminelen valt ook op als uitzondering op algemene cijfers over moord in Nederland, die sinds de jaren '90 een dalende lijn laten zien.⁴⁸ Tot slot: wat bedreigingen in algemene zin betreft wijst de AIVD er ook dit jaar op dat de meeste dreigers geen concreet risico op geweld vormen.⁴⁹

2013 & 2014

De groeiende groep Syriëgangsters blijft beeldbepalend voor de terroristische dreiging tegen Nederland. Gevechtservaring en harding door strijddeelname worden onder (mogelijke) terugkeerders nog steeds als risico verhogend gezien.⁵⁰ De aantrekkingskracht van Syrië op de jihadistische beweging neemt in 2014 nog verder toe als Islamitische Staat (IS) veroverde delen van Syrië en Irak tot 'kalifaat' uitroept.⁵¹ Ook de dreiging van aanslagen in Europa door individuen en groepen gelieerd aan (of geïnspireerd door) IS of al-Qaeda neemt in deze periode toe. Dit blijkt onder andere uit de aanslag op het Joods Museum in Brussel op 24 mei 2014. De dreiging vanuit de jihadistische beweging wordt dan ook specifiek door de AIVD benoemd in relatie tot het stelsel.⁵²

Binnen de links-extremistische beweging in Nederland blijft verzet tegen het asiel- en vreemdelingenbeleid een zwaartepunt maar lijken gematigde actievoerders de extremistische elementen in toom te houden. Ook onder groeperingen die zich inzetten voor dierenwelzijn lijkt de toon milder. De rechts-extremistische beweging wordt door de AIVD nog altijd als een marginaal fenomeen getypeerd.⁵³ De dreiging van terroristische aanslagen en ander serieus politiek gemotiveerd geweld lijkt nog altijd vooral van het jihadisme uit te gaan.

Onderzoek naar bedreigingen tegen medewerkers van het Openbaar Ministerie toont aan dat circa 29% van de dreigers met mentale gezondheidsproblematiek lijkt te kampen. Binnen de politie wordt dat percentage op 41% geschat.⁵⁴ Gerelateerd aan dit onderwerp informeert de regering in 2013 de Kamer dat de term 'potentieel gewelddadige eenlingen' (PGE) gebruikt wordt als overkoepelende term voor eenlingen waar een potentiële dreiging vanuit gaat. De term 'solistische dreigers' wordt gereserveerd voor individuen die zich specifiek richten tegen personen in het rijksofbeeld.⁵⁵

2015

In januari lukt het Tarik Z. door te dreigen met een namaak-vuurwapen om een NOS-studio in Hilversum binnen te dringen, waar hij vervolgens wordt overmeesterd. Z. wordt gediagnosticeerd met bovengemiddelde narcistische trekken en een opmerkelijke mate van achterdochtigheid.⁵⁶ Het incident is extra verontrustend doordat het plaatsvindt tegen een achtergrond van toenemend jihadistisch geweld. In januari 2015 wordt Parijs opgeschrikt door een dodelijke aanslag tegen het kantoor van het satirische tijdschrift *Charlie Hebdo*.⁵⁷ In

⁴⁷ Van Gestel en Verhoeven, 'Liquidaties nieuwe stijl,' 9.

⁴⁸ Aarten en Liem, 'Unravelling the homicide drop'.

⁴⁹ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2012,' 50.

⁵⁰ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2013,' 9–10.

⁵¹ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2014,' 8–9.

⁵² Ibid, 34.

⁵³ Ibid, 25-26.

⁵⁴ Van der Torre, Gieling en Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politimedewerkers,' 48, 52.

⁵⁵ Opstelten, 'Kamerstuk 29754, nr 233.'

⁵⁶ Rechtbank Midden-Nederland, NL:RBMNE:2015:4919.

⁵⁷ Bilefsky en De la Baume, 'Terrorists strike Charlie Hebdo.'

februari vindt een aanslag plaats tegen de Zweedse cartoonist Lars Vilks, die op dat moment in Kopenhagen is. Vilks ontkomt, maar er vallen twee dodelijke slachtoffers.⁵⁸ De dodelijkste terroristische aanslag in Europa vindt echter in november plaats, als aan IS gelieerde terroristen 130 mensen vermoorden in Parijs.⁵⁹ Niet alleen politici en bestuurders blijken kwetsbare doelwitten voor dreigers en terroristen, maar ook journalisten en burgers.

In Nederland zelf komt naast de dreiging van het jihadistisch terrorisme ook beïnvloeding van het lokale bestuur door criminelen wederom onder de aandacht, met name in relatie tot drugscriminaliteit in Noord-Brabant.⁶⁰ Ook de vluchtelingencrisis die dit jaar de Europese Unie treft leidt tot een toegenomen aantal bedreigingen richting burgemeesters.⁶¹ Zowel links- als rechts-extremistische groeperingen ondernemen activiteiten rondom het thema, wat soms voor geweld bij demonstraties zorgt.⁶² Tot slot wordt in december 2015 met de moord op een Nederlander van Iraanse komaf het risico dat van statelijke actoren uit kan gaan onderstreept. Het gaat waarschijnlijk om een liquidatie uitgevoerd met betrokkenheid van de Iraanse overheid waarbij vergelding voor een bomaanslag in de jaren 1980 het motief lijkt.⁶³

2016

Dodelijke aanslagen in onder andere Brussel in maart, Nice in juli en Berlijn in december benadrukken de voortdurende dreiging van het jihadistisch terrorisme. Het gebruik van vrachtwagens als wapens in de laatste twee gevallen toont bovendien het aanpassingsvermogen van terroristen. Vanaf circa 2014 beginnen jihadistische groeperingen hun volgers op te roepen om aanslagen te plegen met wat ze maar voorhanden hebben, zoals messen en voertuigen. Dit maakt terroristisch geweld laagdrempelig en door de minimale vereiste voorbereiding worden aanslagplannen buitengewoon moeilijk voortijdig op te sporen.⁶⁴

De aanslagen benadrukken ook de transnationale aard van de terroristische dreiging en de noodzaak tot internationale samenwerking op het gebied van contraterrorisme. De verantwoordelijken voor de bomaanslagen in Brussel waren onderdeel van de 'Bataclan' cel die in november 2015 in Parijs toesloeg.⁶⁵ De dader van de aanslag in Berlijn wist direct na zijn daad te ontkomen en een omzwerping door meerder EU-lidstaten te maken, waaronder Nederland, voordat hij in Italië door de politie werd doodgeschoten.⁶⁶

De dodelijke aanslag op Brits parlementslid Jo Cox door een rechtsextremist in juni laat opnieuw zien dat de terroristische dreiging breder is dan het jihadisme alleen. De moord onderstreept bovendien de voortdurende dreiging van eenlingen.⁶⁷

2017

Zogenaamde 'ondermijning' van het (lokale) bestuur treedt meer en meer op de voorgrond als problematische ontwikkeling in Nederland. Het gaat hier om criminele activiteiten met dusdanige sociale en economische invloed dat het functioneren van de rechtsstaat wordt

⁵⁸ Chrisafis, 'Copenhagen shooting suspect.'

⁵⁹ Rubin, 'Paris: one year on.'

⁶⁰ Winter et al., 'Criminele beïnvloeding,' 1.

⁶¹ Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 7; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2015,' 32.

⁶² Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2015,' 27-28.

⁶³ AIVD, MIVD en NCTV, 'Dreigingsbeeld statelijke actoren,' 21-22; Vugts, 'In Almere geliquideerde "Ali".'

⁶⁴ Veilleux-Lepage, 'How and why vehicle ramming.'

⁶⁵ Masschelin, 'Terroristen in Brussel en Parijs in zelfde netwerk.'

⁶⁶ 'Anis Amri verbleef enkele uren in Amsterdam.'

⁶⁷ Aspden, 'Making of a bedsit Nazi.'

bedreigd.⁶⁸ Hoewel critici het gebrek aan een heldere definitie en een soms wel zeer breed toepassingskader noemen, lijkt het met name ten aanzien van de georganiseerde drugscriminaliteit een belangrijke ontwikkeling te duiden. Door de groeiende schaduw economie rondom de productie en verkoop van drugs, kunnen criminelen zich in toenemende mate ook in de ‘bovenwereld’ inkopen, bijvoorbeeld op de vastgoedmarkt. Daarnaast wordt gewaarschuwd dat de grote hoeveelheden crimineel verkregen geld corrumperend kunnen werken; voor jongeren die het als aantrekkelijke levensstijl kunnen zien, maar ook voor ambtenaren en lokale bestuurders.⁶⁹

Vooralsnog stelt in 2017 verschenen onderzoek vast dat bedreiging van lokale bestuurders weliswaar veel voorkomt, en ook in het gehele land, maar dat er geen sprake is van structurele aantasting van democratische instituties. Dat neemt niet weg dat er lokaal problemen zijn met bedreiging, omkoping of (pogingen tot) infiltratie van bestuursorganen.⁷⁰ De AIVD stelt ook dit jaar dat er sprake is van aanhoudende bedreigingen richting politici, maar dat daadwerkelijk fysiek geweld zeldzaam blijft.⁷¹

Twee andere binnenlandse ontwikkelingen relevant voor het stelsel vallen op. Ten eerste is dat een in 2017 verschenen rapport in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Journalisten. De auteurs stellen dat circa 43% van de beroepsgroep jaarlijks met bedreigingen kampt. Het rapport geeft aan dat de ernst van de bedreigingen is toegenomen.⁷² Ten tweede wordt er in Den Haag nog een Nederlander met Iraanse wortels gedood, wederom waarschijnlijk een liquidatie in opdracht van het Iraanse regime.⁷³

Internationaal valt de opkomst van de zogenaamde *alt-right* beweging in de Verenigde Staten op. Het potentieel voor geweld komt tijdens de ‘*Unite the Right*’ rally in Charlottesville duidelijk naar voren als een rechts-extremist met zijn auto op tegendemonstranten inrijdt waarna één van hen overlijdt.⁷⁴ Het incident suggereert bovendien het imitatief vermogen van extremistische bewegingen; aanslagen met voertuigen lijken door Palestijnse strijders te zijn gepopulariseerd, vervolgens met name door jihadisten te zijn overgenomen en mogelijk ook steeds meer in zwang te raken bij rechts-extremisten.⁷⁵

In Nederland blijft het jihadisme de voornaamste terroristische dreiging. Wel lijkt er op basis van het AIVD-jaarverslag sprake te zijn van nieuwe rechts-extremistische groeperingen die zich niet alleen tegen immigratie en buitenlanders keren maar ook de overheid vijandiger tegemoet treden. Ook wordt melding gemaakt van steeds grimmigere confrontaties tussen rechts- en links-extremisten, bijvoorbeeld tijdens demonstraties rondom het immigratiebeleid of het Sinterklaasfeest.⁷⁶

2018

In 2018 worden in het ‘Marengo’ proces verschillende leden van de criminele organisatie bekend als de Moco-maffia vervolgd. Eind maart wordt de broer van kroongetuige Nabil B.

⁶⁸ Tops en Schilders, ‘Meervoudige aanpak van ondermijning,’ 12.

⁶⁹ Boutellier et al., ‘Een einde aan ondermijning,’ 4, 7, 11–12; Kortleven, ‘Een boekje open,’ 76–77.

⁷⁰ Winter et al., ‘Criminele beïnvloeding,’ 3, 7–8.

⁷¹ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2017,’ 17.

⁷² Odekerken en Brenninkmeijer, ‘Een dreigend klimaat,’ 3.

⁷³ AIVD, MIVD en NCTV, ‘Dreigingsbeeld statelijke actoren,’ 21–22; ‘Blok: Iran zat achter moorden in Nederland.’

⁷⁴ Zraick en Jacobs, ‘Charlottesville attacker pleads guilty.’

⁷⁵ Veilleux-Lepage, ‘The radical right’s legitimisation of vehicle ramming,’ 305–6.

⁷⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2017,’ 12–17.

doodgeschoten in een poging de procesgang te beïnvloeden.⁷⁷ Het is de eerste keer dat de kroongetuigenregeling direct tot een liquidatie heeft geleid, hoewel er in ieder geval twee eerdere voorbeelden zijn van personen die gedood werden omdat ze overwogen of op het punt stonden om kroongetuige te worden.⁷⁸

Enkele maanden later rijdt een bestelbusje opzettelijk op het gebouw van de *Telegraaf* in. De aanslag lijkt verband te houden met berichtgeving van die krant over het Marengo proces.⁷⁹ Niet veel eerder wordt het redactiegebouw van weekblad *Panorama* beschoten met een antitankwapen. De daders zijn verbonden aan de criminele motorclub Caloh Wagoh.⁸⁰ Beide incidenten en de moord op de broer van een kroongetuige benadrukken dat ernstige bedreigingen niet alleen aan politici en bestuurders voorbehouden zijn. Ook voeden ze het idee dat de drempel tot het uitvoeren van een liquidatie steeds lager lijkt te worden en dat er vanuit de georganiseerde misdaad steeds grover geweld wordt ingezet tegen een breder scala aan tegenstanders. Hoewel het moeilijk is om precies te bepalen of het aantal dreigementen vanuit de georganiseerde misdaad gestegen is, lijkt in ieder geval de ernst ervan te zijn toegenomen.⁸¹

Een rapport van de Nederlandse Politiebond dat in februari 2018 verschijnt stelt dat ondermijning door drugscriminelen dusdanig is dat Nederland een ‘narco-staat’ genoemd kan worden.⁸² Opvallend is ook dat er vanaf 2018 een sterke toename lijkt plaats te vinden in het gebruik van handgranaten, met name tegen gebouwen. Het lijkt voornamelijk om intimidatie tussen criminelen onderling te gaan om zo een groter deel van de drugsomzet in handen te krijgen.⁸³ De toenemende geweldsbereidheid vanuit de georganiseerde misdaad komt in deze periode dus op verschillende manieren naar voren.

Op 5 mei steekt Malek F. drie mensen neer in Den Haag. Hoewel zijn gedrag in eerste instantie wijst op een jihadistische overtuiging, blijkt hij te lijden aan een psychotische stoornis en wordt hij in 2019 bij zijn berechting volledig ontoerekeningsvatbaar verklaard.⁸⁴ In augustus hoort de Afghaanse vluchteling Jawed S. dat Geert Wilders een cartoonwedstrijd heeft uitgeschreven over de profeet Mohammed. S. ontsteekt in woede en reist vanuit tijdelijk onderkomen in Duitsland af naar Nederland, waar hij op Amsterdam C.S. twee Amerikaanse toeristen neersteekt. S. werkt niet mee aan persoonlijkheidsonderzoek, waardoor niet kan worden vastgesteld of hij net als F. aan een stoornis lijdt.⁸⁵

De dreiging van het jihadistisch terrorisme blijft in Nederland en buurlanden de boventoon voeren. Opmerkelijk is echter dat de AIVD in 2018 ook specifiek op ontwikkelingen binnen de rechts-extremistische beweging ingaat. Er lijkt sprake te zijn van een opleving die in 2014 à 2015 in gang is gezet. Qua gedachtegoed heeft het klassieke neonazisme terrein verloren en is er meer nadruk op anti-islam en *alt-right* stromingen gekomen. Hoewel de geweldsdreiging vooralsnog als beperkt wordt gezien, wijst de dienst op het agressieve (online) taalgebruik en de kans dat met name de meer ‘intellectueel’ verpakte racistische ideeën van de *alt-right* beweging onder een bredere groep burgers gehoor vinden.⁸⁶

⁷⁷ Tieleman, ‘Rechtbank legt 20 jaar cel op.’

⁷⁸ Crijns, Dubelaar en Pitcher, ‘Overgeleverd aan de wolven?’, 1564–65.

⁷⁹ ‘Aanslag op het Telegraaf-gebouw.’

⁸⁰ Tieleman, ‘OM eist tot 7 jaar celstraf voor aanslag Panorama.’

⁸¹ Van Ham en Van Wijk, ‘Bescherming van personen,’ 6–8; Fijnaut, ‘De moord op advocaat D. Wiersum,’ 14.

⁸² Nederlandse Politiebond, ‘Noodkreet recherche’, 7.

⁸³ Liem en Krüsselmann, ‘Explosief geweld’; Van den Heuvel en Van Wely, ‘Gouden eeuw’.

⁸⁴ Rechtbank Den Haag, NL:RBDHA:2019:7308.

⁸⁵ Koops, ‘Aanslagpleger CS Jawed S. veroordeeld tot bijna 27 jaar cel.’

⁸⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Rechts-extremisme in Nederland,’ 21.

In oktober wordt de Saoedische journalist Jamal Khashoggi vermoord in het Saoedische consulaat in Istanbul, hoogstwaarschijnlijk in opdracht van de Saoedische kroonprins Mohammed bin Salman.⁸⁷ Hoewel er geen direct verband met Nederland bestaat, bevestigt de moord enerzijds de dreiging die van statelijke actoren uit kan gaan en anderzijds het buitengewone risico dat journalisten kunnen lopen.

De moord op de 16-jarige scholiere Hümeyra Ergincanli in december herinnert eraan dat ook burgers slachtoffer kunnen worden van zeer ernstige bedreigingen. De scholiere doet vanaf mei meerdere malen aangifte tegen haar ex-vriend Bekir E., onder andere voor mishandeling en stalking. Hoewel E. onder toezicht staat van Reclassering Nederland, een gevangenisstraf van 6 weken wordt opgelegd en een contactverbod heeft, weet hij toch toe te slaan. In zijn rapport verwijt de Inspectie dat betrokken partijen waaronder politie en OM te weinig oog hebben gehad voor de veiligheid van Hümeyra en dat ze tekort zijn geschoten in het beoordelen van de risico's die ze liep.⁸⁸

2019

Gökmen T. pleegt in maart een aanslag op een tram in Utrecht waarbij 4 doden en meerdere gewonden vallen. De aanslag lijkt gemotiveerd door een jihadistische overtuiging maar de rechtsgang maakt ook duidelijk dat T. een persoonlijkheidsstoornis heeft met narcistische en antisociale kenmerken.⁸⁹ Na de aanslagen in 2018 staat het gevaar van de – al dan niet verwarde – eenling weer volop in de aandacht.

De gebeurtenissen in Utrecht volgen enkele dagen op een rechts-extremistische aanslag in Nieuw-Zeeland die wereldwijd tot consternatie leidt. De Australische dader maakt 51 dodelijke slachtoffers en laat 40 personen (ernstig) gewond achter.⁹⁰ De aanslag vestigt aandacht op het internationale karakter van rechts-extremistische netwerken en ideeën, hun groeiende invloed en de mate waarin terroristen zoals Anders Breivik tot rolmodellen worden. Ook wordt de rol die het internet kan spelen als digitale kweekvijver én afzetmarkt voor extremisme onderstreept; de dader zond zijn aanslag live uit via het digitale medium en garandeerde zo volop aandacht voor zijn 'manifest' en zijn modus operandi.⁹¹ De invloed van de Christchurch-aanslag blijkt al in oktober als in het Duitse Halle een rechts-extremist een aanslag pleegt en die ook 'live' uitzendt met een camera op zijn helm.⁹² De moord op Duits politicus Walter Lübcke in juni lijkt de groeiende dreiging van rechts-extremistisch terrorisme nogmaals te onderstrepen.⁹³ De opleving van deze vorm van extremisme lijkt ook Nederland door te zetten, als is het hier voornamelijk een online fenomeen.⁹⁴

In Nederland zorgt in september de Marengo-zaak wederom voor een grote schok als Derk Wiersum, advocaat van kroongetuige Nabil B., hoogstwaarschijnlijk in naam van Moccro-maffia kopstuk Ridouan T. voor zijn woning in Amsterdam wordt vermoord.⁹⁵ Het is de eerste

⁸⁷ 'Kroonprins zat achter moord op journalist Khashoggi.'

⁸⁸ Inspectie Justitie en Veiligheid, 'Inspectieonderzoek naar de aanpak van de stalking door Bekir E.,' 4–8, 14–35.

⁸⁹ Rechtbank Midden-Nederland, NL:RBMNE:2020:1046.

⁹⁰ Royal Commission of Inquiry into the terrorist attacks on Christchurch mosques on 15 March 2019, 'Report of the Royal Commission of Inquiry: Volume 1,' 46.

⁹¹ Macklin, 'The Christchurch attacks.'

⁹² Rafael, 'Nach Dem Attentat.'

⁹³ Hagemann, 'Mordfall Lübcke.'

⁹⁴ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2019,' 3, 17.

⁹⁵ Tieleman, 'Spoor liquidatie advocaat Derk Wiersum leidt naar Utrecht.'

keer in de Nederlandse geschiedenis dat een strafadvocaat is geliquideerd in het kader van zijn werk.⁹⁶ De moord leidt tot toegenomen onveiligheidsgevoelens onder advocaten. Sommigen noemen het hun 11 september en nemen uit angst bepaalde zaken niet meer aan.⁹⁷ Ook beveiligers werkzaam in het stelsel zien dit als een omslagpunt; criminelen lijken geen schroom meer te hebben in het gebruik van geweld tegen vertegenwoordigers van de rechtsstaat.⁹⁸ Als reactie op het toegenomen geweld vanuit de georganiseerde misdaad wordt het Multidisciplinair Interventie Team opgericht, een samenwerking tussen verschillende overheidsdiensten waaronder politie, justitie, Marechaussee en de Belastingdienst.⁹⁹

Vervolgonderzoek naar bedreigingen tegen journalisten toont aan dat 37% van de vrouwelijke journalisten jaarlijks met bedreigingen geconfronteerd wordt. De dreigementen hebben in een significant aantal gevallen ook consequenties voor de persvrijheid. Bijvoorbeeld doordat 18% van de respondenten niet meer aan sommige onderwerpen begint of 15% bewust bepaalde informatie weglaat.¹⁰⁰ Het thema bedreiging van journalisten komt ook naar voren in een rapportage waaruit blijkt dat regionale verslaggevers steeds vaker kampen met bedreigingen en intimidatie.¹⁰¹ Het beeld van een rechtsstaat onder druk wordt ook buiten de Nederlandse grenzen vaker gezien.¹⁰²

2020

Onderzoek toont aan dat lokale bestuurders de afgelopen jaren vaker worden bedreigd. Dit gebeurt met name op sociale media.¹⁰³ Ook medewerkers van het stelsel benadrukken dat er meer en zwaarder gedreigd wordt en dat criminelen sneller grof geweld inzetten. De politie heeft grote moeite om adequate bescherming te bieden aan slachtoffers van ernstige bedreigingen door een sterke toename van het aantal zaken. Er lijkt niet alleen meer (ernstig) gedreigd te worden, het toenemende gebruik van risico-inschattingen brengt ook meer potentiële gevaren in beeld waartegen opgetreden moet worden.¹⁰⁴

Ook bedreigingen tegen journalisten zijn in 2020 weer onderwerp van debat. In oktober besluit de NOS om het logo van de omroep van voertuigen te verwijderen om de kans op bedreiging van werknemers te verminderen.¹⁰⁵ De door Amerikaans president Trump vaak gebruikte aantijging ‘fake news’ lijkt ook in Nederland gemeengoed te worden en de geloofwaardigheid van journalisten in ieder geval in sommige kringen te ondermijnen.¹⁰⁶

De aantasting van de geloofwaardigheid van instituties, experts, politici en bestuurders komt door het uitbreken van de coronacrisis in een stroomversnelling. De crisis blijkt ook in Nederland een rijke voedingsbodem voor samenzweringsdenken. Virologen, politici en ambtenaren die zich met de bestrijding van het virus bezighouden worden al snel doelwit van

⁹⁶ Vugts, ‘Een reconstructie van de aanslag op Derk Wiersum.’

⁹⁷ ‘Dossier Derk Wiersum’; Stoker, ‘Een jaar na de moord.’

⁹⁸ Vermaas, ‘Het werk van de BBC’ers van het OM.’

⁹⁹ Den Hartog, ‘Hoe moeten we het onkruid wieden?’

¹⁰⁰ Odekerken en Das, ‘Een onveilig klimaat,’ 1–3.

¹⁰¹ Oostveen, ‘Regionale verslaggevers worden vaak bedreigd.’

¹⁰² Lauriks en Korsten, ‘Strategisch Omgevingsbeeld 01,’ 16, 20; Korsten, Hendrix en Van der Sloot, ‘Strategisch omgevingsbeeld 2020,’ 16.

¹⁰³ Van Hoof et al., ‘Psychosociale effecten van bedreiging en beveiliging,’ 8–9.

¹⁰⁴ Andringa, ‘Veel meer dreigingen van criminelen’; Vermaas, ‘Het werk van de BBC’ers van het OM.’

¹⁰⁵ De Jager, ‘Geweld en middelvingers nopen NOS logo te verwijderen.’

¹⁰⁶ Thomas en Zonderop, ‘Journalistiek moet zelf vertrouwen herstellen.’

dreigementen.¹⁰⁷ De AIVD ziet anti-overheidsactivisten vaker een dreiging vormen.¹⁰⁸ Bovendien komt het strafrechtelijk apparaat onder druk door de coronacrisis.¹⁰⁹ Ook deelnemers aan de expertsessie benadrukken dat de coronacrisis en het online discours hieromtrent sommige mensen heeft gesterkt in de overtuiging dat ze in opstand moeten komen. Er lijkt een groter risico dat het online domein het offline handelen beïnvloedt.¹¹⁰

De problematiek rondom bedreigingen beperkt zich niet tot een kleine groep specifieke thema's. Toenemende aantallen demonstraties over uiteenlopende onderwerpen zoals het klimaat, de coronamaatregelen, zwarte piet of de *Black Lives Matter*-beweging suggereren een verdieping van maatschappelijke tegenstellingen. Ook op sociaaleconomisch gebied neemt de ongelijkheid toe en groeit de groep 'achterblijvers' die een dalend vertrouwen in de rechtsstaat heeft.¹¹¹ De internationale politiek lijkt instabieler te worden door een verschuiving naar een multipolaire wereldorde waarin onder andere China en Rusland steeds assertiever optreden.¹¹²

Binnen de EU blijkt de jihadistische dreiging beslist niet te zijn weggevallen met de teloorgang van het fysieke kalifaat van IS. In november 2020 wordt Wenen opgeschrikt door een aanslag van een jihadistische eenling.¹¹³ Niet veel eerder werden in Frankrijk verschillende aanslagen gepleegd waaronder op docent Samuel Paty die spotprenten over Mohammed had besproken in zijn les.¹¹⁴ In de nasleep van de moord op Paty moet ook een Rotterdamse leraar onderduiken na dreigementen. De ophef draait om een spotprent over de *Charlie Hebdo* aanslag in 2015 die de leraar al jaren in zijn lokaal had hangen.¹¹⁵ De casus illustreert hoe plotselinge ontwikkelingen in het buitenland invloed kunnen hebben op stelselrelevante dreigingen.

Internationaal gezien drukt ook het rechts-extremisme zijn stempel op 2020. Duitsland wordt in februari wederom opgeschrikt door een rechts-extremistische aanslag, ditmaal in Hanau.¹¹⁶ Een reeks incidenten in de Duitse, Britse en Amerikaanse krijgsmachten vormt aanleiding voor toenemende bezorgdheid over infiltratie door rechts-extremisten.¹¹⁷ In Nederland blijft het rechts-extremisme echter vooralsnog beperkt en is het veelal een online fenomeen.¹¹⁸ Wel lijkt met name de *alt-right* variant een breder publiek te bereiken door rechts-extremistische ideeën over bijvoorbeeld racisme en Joden op een 'intellectuele' manier te verpakken. Waar het rechts-extremisme in Nederland sterker voet aan de grond lijkt te krijgen en -gezien aanslagen in anderen landen- ook een potentie tot terroristische geweld in zich draagt, lijkt het links-extremistische milieu zich veelal op burgerlijke ongehoorzaamheid te richten en minder dan voorheen op gewelddadige confrontaties uit te zijn.¹¹⁹

Tot slot komen in 2020 statelijke actoren nadrukkelijker naar voren in het dreigingsbeeld van de AIVD, met name ten opzichte van diplomaten, diplomatieke objecten en internationale

¹⁰⁷ Du Pré, 'Oververhit coronadebat raakt ook het OMT.'

¹⁰⁸ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2020,' 16.

¹⁰⁹ Korsten, Hendrix en Van der Sloot, 'Strategisch omgevingsbeeld 2020,' 8.

¹¹⁰ Medewerker Politie 1, Bijdrage aan de expertsessie.

¹¹¹ Lauriks en Korsten, 'Strategisch Omgevingsbeeld 01,' 12; Korsten, Hendrix en Van der Sloot, 'Strategisch omgevingsbeeld 2020,' 10; Analistennetwerk Nationale Veiligheid, 'Horizonscan 2020,' 25–26.

¹¹² Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 'Nationale veiligheid strategie 2019,' 19–20.

¹¹³ Bennhold, Eddy en Schuetze, 'Vienna reels.'

¹¹⁴ Renout, 'Fransen massaal de straat op uit woede om moord op leraar.'

¹¹⁵ Kouwenhoven, 'Docent duikt onder om cartoon in klas.'

¹¹⁶ Haschnik, 'Neue Details.'

¹¹⁷ Koehler, 'A threat from within?'

¹¹⁸ Analistennetwerk Nationale Veiligheid, 'Horizonscan 2020,' 21.

¹¹⁹ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2020,' 4, 6.

organisaties zoals de Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens.¹²⁰ Een andere cruciale ontwikkeling op dit gebied is ongewenste buitenlandse inmenging in berichtgeving rondom politiek of maatschappelijk gevoelige thema's, zoals verkiezingen en het MH-17 tribunaal, met als doel het aanwakkeren van polarisering. Staten als Rusland doen dit bijvoorbeeld door desinformatiecampagnes via sociale media. Ook wordt het cyberdomein gebruikt voor (economische) spionage.¹²¹ De AIVD stelt in zijn jaarverslag dat deze digitale dreigingen ook onder het stelsel zouden moeten vallen.¹²²

2021

De groeiende invloed van desinformatiecampagnes door partijdige media en toenemende steun voor antidemocratische en rechtsextremistische sentimenten onder zowel delen van de Amerikaanse bevolking als het Republikeinse politieke establishment, komen in de presidentiele verkiezingen duidelijk naar voren. Opgezwepen door zittend president Trump omdat de verkiezingen 'gestolen' zouden zijn, die op zijn beurt daarin gesteund wordt door kanalen als *Fox News*, bestormt op 6 januari een menigte het Capitool.¹²³ In de maanden nadien blijkt dat grote delen van de Republikeinse partij onwillend zijn om de valse aantijgingen van verkiezingsfraude tegen te spreken, noch om voor Trumps afzetting te stemmen.¹²⁴ Antidemocratische sentimenten zijn niet alleen een externe bedreiging voor rechtsstaten, maar kunnen ook van binnenuit greep krijgen.

De ondermijning van objectieve journalistiek door politici vindt ook in Nederland zijn weerklank. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen bestempelt bijvoorbeeld een lijsttrekker de NOS als *fake news*.¹²⁵ Ook de voortdurende coronacrisis ondergraaft het vertrouwen in instituties, bestuurders en politici. Naast ongenoegen over de genomen maatregelen is er een groeiende groep complotdenkers en vaccinweigeraars die zich afkeert van de overheid en van wetenschappelijke expertise. Desinformatie verspreidt via het internet speelt hierbij een belangrijke rol, zeker als min-of-meer bekende Nederlanders er een hand in hebben. De toegenomen invloed van complotdenken laat zich ook optekenen uit de groeiende aanhang voor de in de VS ontstane 'QAnon' beweging. Daarnaast zijn er ook in Nederland rechtsextremistische 'accelerationisten' actief die de crisis bewust aangrijpen in een poging om middels desinformatiecampagnes, bijvoorbeeld over vaccins, de val van het door hun gehate systeem te bespoedigen.¹²⁶

De dreiging van complotdenkers en corona-ontkenners blijft niet geheel virtueel. In maart wordt een coronateststraat in Bovenkarspel getroffen met een zelfgemaakt explosief. De schade is gering.¹²⁷ Een maand later wordt een man uit Den Helder aangehouden op verdenking van het voorbereiden van een aanslag op een vaccinatie locatie in zijn woonplaats.¹²⁸ Eind mei voorkomen de Oostenrijkse autoriteiten een aanslag van corona-ontkenners door beslag te leggen op wapens en munitie, waarmee de internationale dimensie van deze dreiging wordt aangetoond.¹²⁹ Tegenover deze zorgwekkende incidenten stellen deelnemers aan de

¹²⁰ Ibid, 16.

¹²¹ Analistennetwerk Nationale Veiligheid, 'Horizonscan 2020,' 21.

¹²² Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2020,' 16.

¹²³ Kuin, 'Opgestookt door leugens en oorlogsretoriek.'

¹²⁴ Den Hond, 'Republikeinen dulden geen enkele kritiek meer op Trump.'

¹²⁵ Nieber en Smouter, 'Ombudsman Smit (NPO).'

¹²⁶ Schoonhoven, 'Doorslaan in achterdocht; Nederland kent poldervariant van QAnon'; Van Buuren, 'De nieuwe complotecologie'; 'Nederlands trollenleger.'

¹²⁷ 'Explosief bij teststraat Bovenkarspel.'

¹²⁸ 'Plan aanslag op vaccinatie locatie.'

¹²⁹ Ouhajji en Boonman, 'Wapens gevonden bij Oostenrijkse coronategenstanders.'

expertsessie dat, afgezet tegen de toename van geuite dreigementen, het aantal gewelddadige incidenten in relatie tot de coronacrisis vooralsnog betrekkelijk laag is.¹³⁰

De zorgen om rechts-extremisme binnen het krijgsbedrijf laaien in mei op als een Belgische militair wapens uit een kazerne steelt en vervolgens verdwijnt. De militair lijkt het op een Belgische viroloog gemunt te hebben, wat op een overlap tussen samenzweringsdenken rondom corona en rechts-extremisme duidt. De tienduizenden steunbetuigingen voor de militair van andere Belgen wijzen bovendien op een gedachtegoed dat niet langer als marginaal te bestempelen is.¹³¹ In Nederland is de krijgsmacht ook aantrekkelijk voor rechts-extremisten maar zijn er volgens de demissionair minister van defensie ‘geen aanwijzingen dat rechts-extremisme een gevaar vormt in de cultuur van defensie’.¹³² Hoewel voorbeelden van rechts-extremisme onder militairen internationaal vaker in het nieuws komen, is er nog onvoldoende data om te beoordelen of er sprake is van een trend.¹³³

De dreiging van statelijke actoren zoals China, Rusland en Iran blijft actueel, met name ten aanzien van het digitale domein.¹³⁴ Beïnvloedingsoperaties hebben als doel het aanwakkeren van polarisatie en het ondergraven van de cohesie in landen als Nederland maar ook binnen organisaties als de EU en de NAVO. Ook economische en militaire spionage en cyberaanvallen vallen te onderscheiden. Nieuwe technologieën worden volop ingezet en attributie, oftewel het achterhalen van de gebruiker, wordt steeds lastiger.¹³⁵ In zijn ‘Cybersecuritybeeld Nederland’, waarschuwt de NCTV dat niet alleen statelijke actoren Nederlandse belangen en nationale veiligheid kunnen schaden via het digitale domein maar dat ook enkele cybercriminele groepen hiertoe in staat zijn.¹³⁶

Onderzoek van *Freedom House* toont aan dat statelijke actoren ook vaker repressie gebruiken tegen leden van diaspora en vluchtelingengemeenschappen dan gedacht.¹³⁷ Illustratief hiervoor is de kaping van een passagiersvliegtuig door Wit-Rusland in mei 2021. Het toestel is onderweg van Athene naar Vilnius als het onder valse voorwendselen wordt gedwongen om te landen in Wit-Rusland zodat de lokale autoriteiten een blogger en journalist kunnen arresteren die zich al jaren kritisch uit over het regime.¹³⁸

Begin juli 2021 wordt misdaadverslaggever Peter R. de Vries in Amsterdam neergeschoten en belandt hij zwaargewond in het ziekenhuis, waar hij op 15 juli aan zijn verwondingen bezwijkt. Op het moment van schrijven is het nog onduidelijk wat de precieze toedracht van de moordaanslag is. Gezien De Vries zijn rol als vertrouwenspersoon van kroongetuige Nabil B. lijkt het aannemelijk dat de aanslag verband houdt met het Marengo proces en de criminele organisatie rondom Ridouan T.¹³⁹ De aanslag bevestigt de grote druk die door de

¹³⁰ Medewerker NCTV 2, Bijdrage aan de expertsessie; Medewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken, Bijdrage aan de expertsessie.

¹³¹ ‘Voortvluchtige Belgische militair kon door "grote fouten" aan wapens komen’; Medewerker ICCT 1, Bijdrage aan de expertsessie.

¹³² ‘Ook in Nederland vinden rechts-extremisten het leger aantrekkelijk.’

¹³³ Radicalisation Awareness Network, ‘Radicalised police, military and prison staff.’

¹³⁴ Korsten, Hendrix en Van der Sloot, ‘Strategisch omgevingsbeeld 2020,’ 20; Medewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken, Bijdrage aan de expertsessie.

¹³⁵ Korsten, Hendrix en Van der Sloot, ‘Strategisch omgevingsbeeld 2020,’ 14, 20; AIVD, MIVD en NCTV, ‘Dreigingsbeeld statelijke actoren,’ 17–21.

¹³⁶ Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, ‘Cybersecuritybeeld Nederland 2021,’ 9.

¹³⁷ Schenkkan en Linzer, ‘The global scale and scope of transnational repression,’ 1–2.

¹³⁸ ‘EU en VS veroordelen "ongekende kaping vliegtuig door Wit-Rusland”.’

¹³⁹ Schildkamp en Tieleman, ‘Moordaanslag op Peter R. de Vries’.

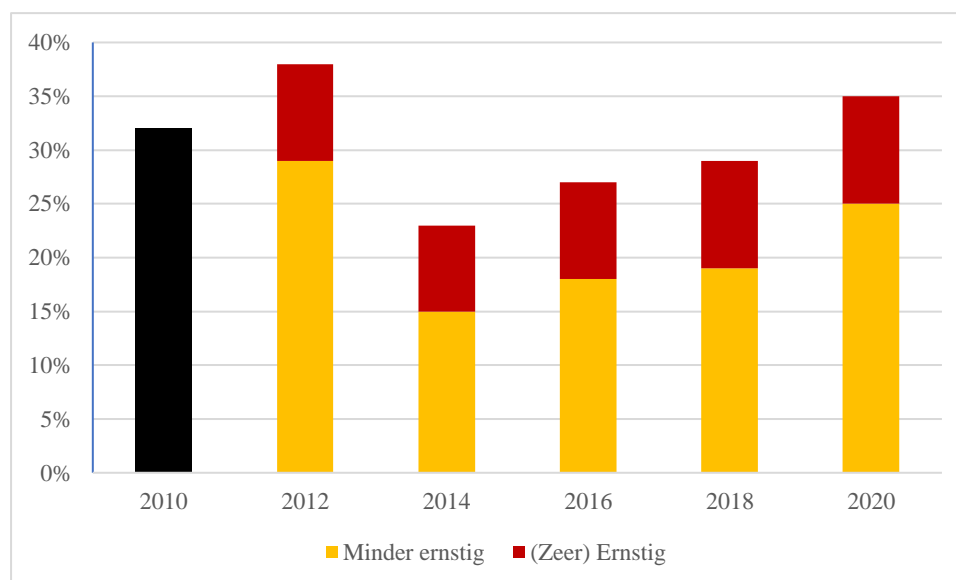
georganiseerde misdaad op de fundamenten van de Nederlandse rechtsstaat wordt uitgeoefend. Zoals de moord op Derk Wiersum onder advocaten tot grote zorgen leidde, zorgt ook de moord op De Vries voor consternatie onder misdaadverslaggevers. Ook al lijkt deze moord specifiek met de Marengo-zaak verband te houden, de gevolgen van de aanslag hebben een effect op de beroepsgroep als geheel.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Lüdke en Rojkov, 'Fears mount following attack'.

Dreiging in cijfers

Het voorgaande overzicht maakt in grote lijnen inzichtelijk hoe stelselrelevante dreigingen zich de afgelopen twintig jaar hebben ontwikkeld. Maar om de aard en omvang van dreigingen in deze periode nauwkeurig te kunnen beoordelen, is het belangrijk om ook het beschikbare cijfermateriaal de revue te laten passeren.

De ‘Monitor agressie en geweld openbaar bestuur’ en de ‘Monitor integriteit en veiligheid’ omvatten verschillende rapporten die inzicht geven in de percentages politieke ambtsdragers in het lokaal bestuur die jaarlijks met agressie, bedreiging en intimidatie te maken krijgen. Figuur 1 vat de beschikbare informatie samen en neemt waar mogelijk ook het door de monitors gehanteerde onderscheid tussen minder en (zeer) ernstige bedreigingen over.¹⁴¹ Gezien vanaf de eerste meting in 2010 lijkt het totaal aantal bedreigingen te fluctueren, hoewel de trend de afgelopen zes jaar stijgende is. Een belangrijke kanttekening is dat het percentage ‘(zeer)ernstige’ bedreigingen min of meer stabiel lijkt. De toename zit vooral in de als minder ernstig bestempelde incidenten.

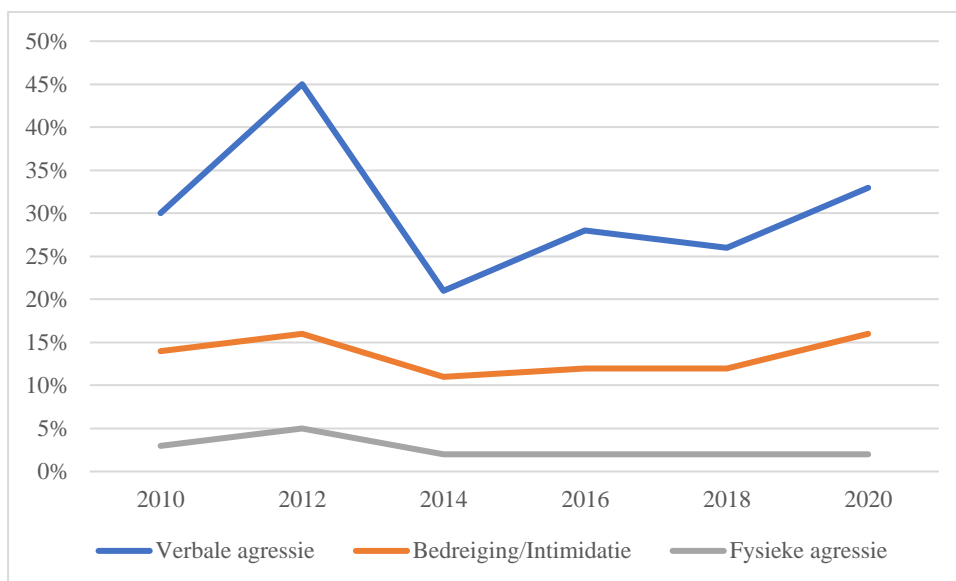
Figuur 1: Agressie en geweld tegen politiek ambtsdragers (decentraal)¹⁴²

In Figuur 2 is de ontwikkeling van het type agressie tegen politiek ambtsdragers op decentraal niveau weergegeven. Ook hier valt op dat er vanaf 2014 meer gevallen van bedreiging worden geregistreerd maar dat fluctuaties de periode in zijn geheel het beste samenvat. Fysieke agressie lijkt al jaren stabiel op 2%.¹⁴³ De meeste groei en de sterkste fluctuaties zit in de categorie ‘verbale agressie’. Het is echter de vraag of deze uitingen, hoe onprettig ook voor de ontvanger, gezien hun minder serieuze aard meegewogen moeten worden in het algehele beeld van stelselrelevante dreigingen.

¹⁴¹ Dit onderscheid is niet beschikbaar voor 2010, hier wordt alleen het totaal weergegeven.

¹⁴² Bouwmeester en Löb, ‘Monitor agressie & geweld 2018,’ 11, 15; Klein Kranenburg et al., ‘Monitor integriteit en veiligheid 2020,’ 20.

¹⁴³ In 2010, 2012 en 2014 werden ook ‘discriminatie’ en ‘seksuele intimidatie’ apart bijgehouden. Vanaf 2016 zijn deze vormen van bedreiging samengevoegd met respectievelijk ‘verbale agressie’ en ‘bedreiging/intimidatie’. Voor de duidelijkheid van het totaalbeeld is die samenvoeging hier over de gehele linie doorgevoerd. Daarnaast zijn de cijfers voor 2014 en 2016 bij benadering omdat ze visueel moesten worden afgelezen uit het document. De foutmarge zal hooguit 2 tot 3 procent bedragen en heeft dus nauwelijks invloed op het totaalbeeld. Zie: Bouwmeester en Löb, ‘Monitor agressie & geweld 2018,’ 13.

Figuur 2: Types agressie en geweld tegen politiek ambtsdragers (decentraal)¹⁴⁴

Een mogelijke verklaring voor de recente toename van bedreigingen tegen lokale bestuurders zoals die vooral uit Figuur 1 naar voren komt, is dat burgemeesters tussen 2010 en 2020 meer gebruik zijn gaan maken van hun openbare orde en veiligheids-bevoegdheden (OOV) in de strijd tegen met name georganiseerde misdaad. Toch waarschuwen onderzoekers om een al te causaal verband met de toegenomen aantallen dreigementen te zien.¹⁴⁵ Verschillende studies wijzen erop dat het internet en sociale media het uiten van bedreigingen heel laagdrempelig hebben gemaakt. Ook wordt regelmatig betoogd dat de toegenomen bedreigingen en de deels ernstigere vorm die ze aannemen, een weerspiegeling zijn van maatschappelijke verharding en afbrokkelend vertrouwen in gezagsdragers.¹⁴⁶

Toch zien Klein Kranenburg en collega's een relatie tussen de inzet van OOV-bevoegdheden en bedreigingen tegen decentraal bestuurders, al hangt dat wel af van hoe en tegen wie die middelen worden gebruikt. In het algemeen kan worden gesteld dat 'naarmate een bevoegdheid dieper ingrijpt in het persoonlijke leven of iemand harder treft in diens (criminele) activiteiten, de financiën of andere belangen, het risico op bedreiging of intimidatie voor de burgemeester groter wordt'.¹⁴⁷

Na de moorden op Fortuyn (2002) en Van Gogh (2004) is in 2005 binnen de politie het Team Bedreigde Politici (TBP) opgericht. Het team houdt sindsdien cijfers bij van de aantallen bedreigingen richting personen in het rijksdomein alsook lokale bestuurders die onder de

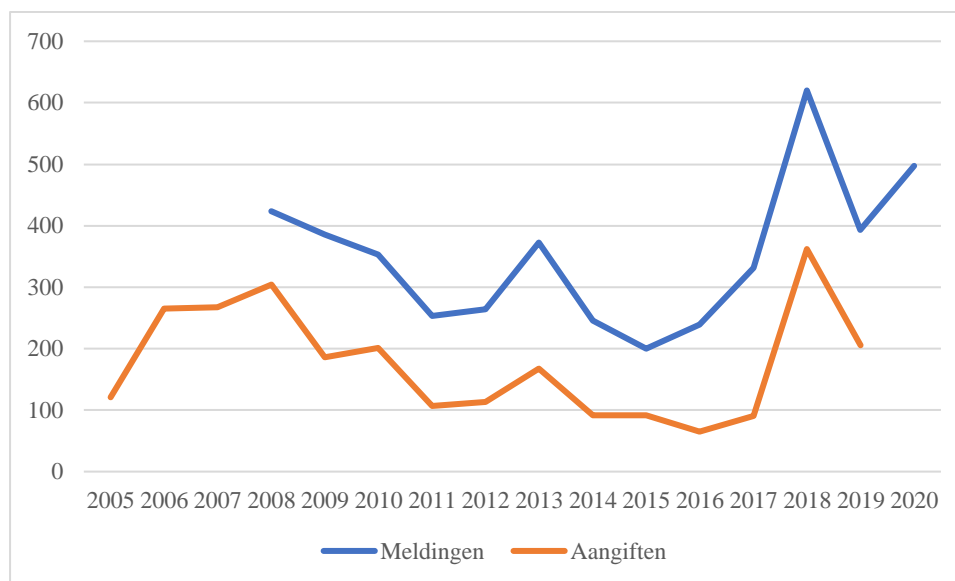
¹⁴⁴ Van den Tillaart et al., 'Monitor agressie en geweld 2012,' 9; Bouwmeester en Löb, 'Monitor agressie & geweld 2018,' 13; Klein Kranenburg et al., 'Monitor integriteit en veiligheid 2020,' 4.

¹⁴⁵ Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 11.

¹⁴⁶ Borgesius et al., 'Individuele bedreigers van publieke personen,' 76; De Wijk, 'Het stelsel na Pim Fortuyn,' 35; Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 46, 57-58; Van Gestel en Verhoeven, 'Liquidaties nieuwe stijl,' 9; Andringa, 'Veel meer dreigingen van criminelen'; Van Ham en Van Wijk, 'Bescherming van personen,' 4; Winter et al., 'Criminele beïnvloeding,' 22; Odekerken en Brenninkmeijer, 'Een dreigend klimaat,' 14. Dit thema werd ook door meerdere deelnemers aan de expertsessie benadrukt.

¹⁴⁷ Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 68.

politie-eenheid Den Haag vallen.¹⁴⁸ In Figuur 3 is de in open bronnen beschikbare informatie weergegeven over de hoeveelheid meldingen van bedreiging en intimidatie en het aantal waarvan daadwerkelijk aangifte is gedaan omdat ze als strafbaar feit zijn beoordeeld. Vergelijkbaar met ambtsdragers op decentraal niveau toont het aantal bedreigingen tegen personen in het rijksdomein ook een fluctuerend patroon over de periode waarin gegevens beschikbaar zijn. Ook hier is vanaf ongeveer 2015 een toename merkbaar die echter veel sterker lijkt te stijgen dan op het decentrale niveau.¹⁴⁹ Een belangrijke kanttekening is dat met name onder de bedreigde politici een kleine groep de meerderheid van de dreigementen ontvangt.¹⁵⁰ Algemeen gesteld lijkt de mate van zichtbaarheid in debatten over maatschappelijk controversiële onderwerpen van invloed op de kans dat politici bedreigd worden.¹⁵¹

Figuur 3: Bedreigingen geregistreerd door het TBP¹⁵²

Cijfers over bedreigingen tegen medewerkers van de politie en het Openbaar Ministerie zijn helaas veel minder compleet. Figuur 4 geeft de uitkomsten van verschillende onderzoeken op dit gebied weer. De resultaten zijn niet altijd direct met elkaar te vergelijken en voor veel jaren is geen informatie beschikbaar; het gaat hier dus expliciet om een ruwe schets. Het percentage politie- en OM-medewerkers dat per jaar met bedreigingen te maken krijgt lijkt ook hier te fluctueren. Daarnaast is opmerkelijk dat specifieke groepen medewerkers binnen beide organisaties beduidend vaker en soms ernstiger worden bedreigd; met name politiepersoneel met burgercontact en officieren van justitie.¹⁵³

¹⁴⁸ 'Team Bedreigde Politici.'

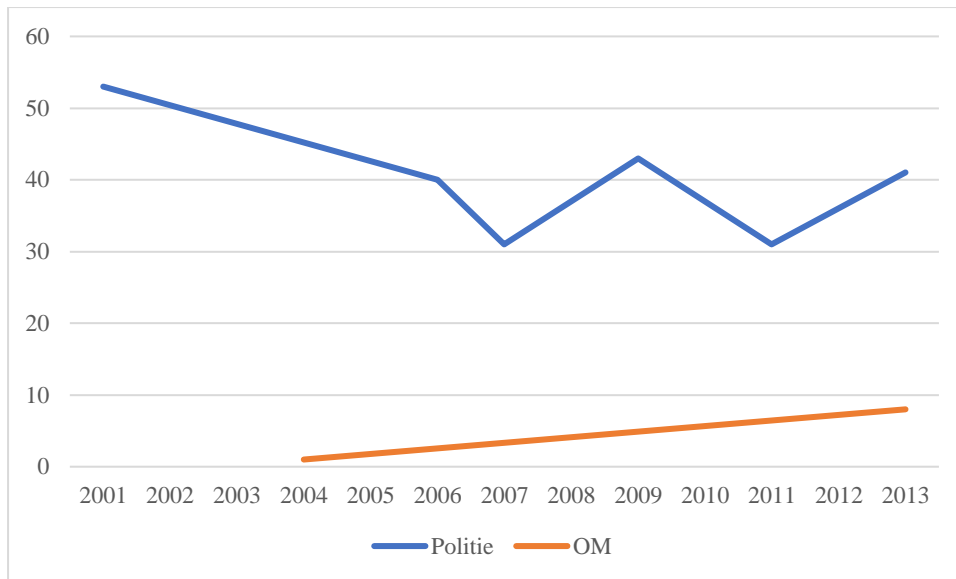
¹⁴⁹ Het aantal aangiften in 2020 was op het moment van schrijven nog niet beschikbaar.

¹⁵⁰ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2007,' 70.

¹⁵¹ Bjørge en Silkoset, 'Threats and threatening approaches to politicians,' 21–22.

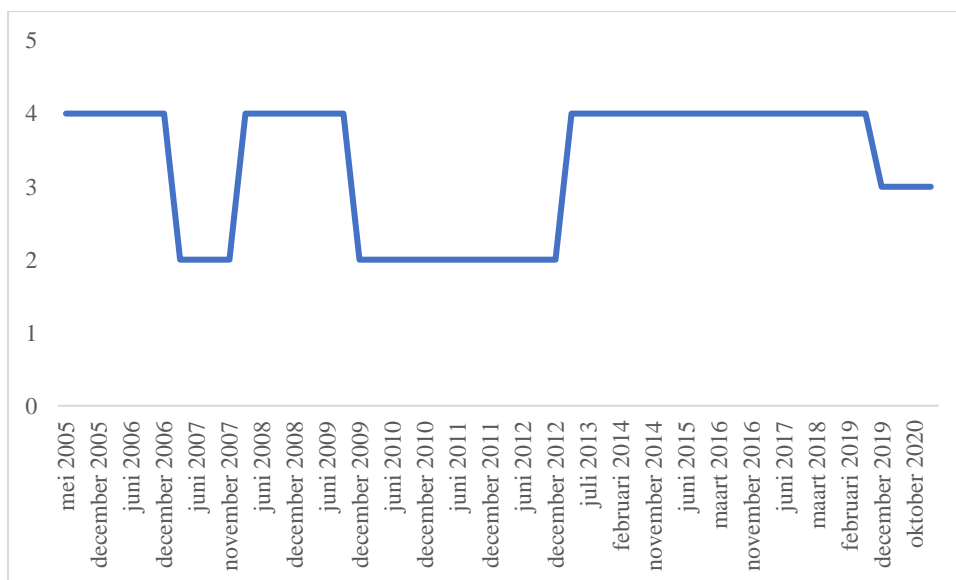
¹⁵² 'Politici werden 121 keer bedreigd'; 'Aangifte bedreigde politici neemt vlucht'; 'Minister en Kamerlid worden vaker bedreigd'; 'Politici 424 keer bedreigd'; 'Iets meer politici bedreigd in 2010'; 'Minder politici bedreigd in 2011'; 'Forse stijging bedreigde politici'; 'Politici vorig jaar 113 keer bedreigd,' 113; Van Haenen, 'Facebook-dreiger vindt zichzelf nu een ezel'; 'Minder strafbare bedreigingen tegen politici'; 'Stijging strafbare bedreigingen tegen politici'; 'Ruim tweehonderd strafbare bedreigingen tegen politici in 2019'; 'Politici vaker en ernstiger bedreigd, zelfs door kinderen onder de 12 jaar.'

¹⁵³ Van der Torre, Gieling en Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers,' 16, 19, 52.

Figuur 4: Schets van bedreigingen tegen medewerkers politie en OM¹⁵⁴

Tot slot laat Figuur 5 de ontwikkeling van de dreiging op een terroristische aanslag in Nederland zien. Dit dreigingsniveau wordt sinds 2005 door de NCTV (toen nog NCTb) vastgesteld in het periodiek verschijnende ‘Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland’. Vanaf juli 2016 is het aantal niveaus van 4 naar 5 uitgebreid waardoor niveau 3 pas recent tot de mogelijkheden is gaan horen. Wat vooral opvalt is de regelmatige fluctuatie; de dreiging van een aanslag is meerdere keren van ‘substantieel’ naar ‘beperkt’ en omgekeerd gegaan, voordat het in december 2019 op het nieuwe tussenliggende niveau ‘aanzienlijk’ is gesteld. Internationale ontwikkelingen zoals in het jaaroverzicht aan bod zijn gekomen (oorlog in Syrië, ophef over cartoons, opleving rechts-extremisme) lijken een sterke invloed te hebben op de terroristische dreiging in Nederland.

Figuur 5: Dreigingsniveau terroristische aanslag in Nederland¹⁵⁵

¹⁵⁴ Ibid., 6, 16, 18–19, 45, 49.

¹⁵⁵ Gebaseerd op DTN 1 t/m 54: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, ‘Dreigingsbeeld terrorisme Nederland.’

Hoewel er de laatste jaren een duidelijke stijging is in het aantal geregistreerde bedreigingen op zowel centraal als decentraal niveau, suggereren de langere termijn cijfers dat het om een fluctuerend patroon gaat. Het is dus niet gezegd dat deze stijging zich ook de komende jaren onverminderd doorzet. Dat maakt de recente toename niet minder ernstig, maar onderstreept wel dat de huidige situatie niet zondermeer een accuraat beeld van de toekomst schetst. Opvallend is dat de recente stijging in het aantal bedreigingen met name personen binnen het rijksofgebied treft; er is geen uniform 'bedreigingsniveau' in Nederland maar er moet onderscheid gemaakt worden naar type politicus of bestuurder. Dat blijkt ook uit cijfers over de aard van de bedreigingen; instrumentele motieven komen met name bij burgemeesters en wethouders voor.¹⁵⁶ Burgemeesters krijgen ook vaker te maken met dreigementen vanuit de georganiseerde misdaad.¹⁵⁷ Dit is deels te wijten aan de toegenomen rol van het lokaal bestuur in de strijd tegen georganiseerde misdaad, maar houdt ook verband met de laagdrempeligheid van het internet als medium om bedreigingen te uiten, maatschappelijke verharding en afgenomen vertrouwen in gezagsdragers.

Internationale vergelijking

Bedreigingen aan het adres van politici, ambtenaren, lokale bestuurders en journalisten zijn geen uniek Nederlands fenomeen. Ook internationaal worstelen nationale en lokale overheden met dit type uitdagingen. Zo stelt onderzoek uit 2015 dat 30 à 93% van de bevroegde politici in Canada, het Verenigd Koninkrijk, Australië, Zweden en Nieuw-Zeeland ooit te maken heeft gehad met stalking, bedreiging of geweld.¹⁵⁸ Een andere studie uit 2015 laat zien dat 55% van de respondenten onder leden van het Britse parlement in een jaar tijd een vorm van bedreiging of agressief gedrag heeft meegemaakt.¹⁵⁹ Ook in Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk constateren onderzoekers toenemende aantallen bedreigingen van politici die via sociale media worden geuit.¹⁶⁰ Net als in Nederland wordt internationaal ook opgemerkt dat dreigers en geweldplegers tegen politici opvallend vaak kampen met mentale gezondheidsproblematiek.¹⁶¹

¹⁵⁶ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 'Bedreigd bestuur 2010,' 18; Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 52.

¹⁵⁷ Klein Kranenburg et al., 'Monitor integriteit en veiligheid 2020,' 27; Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 52, 55; Winter et al., 'Criminele beïnvloeding,' 3.

¹⁵⁸ Every-Palmer, Barry-Walsh en Pathé, 'Harassment, stalking, threats and attacks.'

¹⁵⁹ James et al., 'Aggressive/intrusive behaviours.'

¹⁶⁰ Bjørge en Silkoset, 'Threats and threatening approaches to politicians,' 5, 12; Akhtar en Morrison, 'The prevalence and impact of online trolling.'

¹⁶¹ Pathé et al., 'Public figure fixation'; Riess, Gonzalez en Korenis, 'Management of patients who make threats against elected officials'; James et al., 'The role of mental disorder in attacks on European politicians.'

Ontwikkeling stelselrelevante dreigingen

De terugblik op stelselrelevante dreigingen heeft een veelvoud aan incidenten en ontwikkelingen aan het licht gebracht. In hoeverre laten zich patronen herkennen die zicht bieden op de uitdagingen waar het stelsel zich de komende jaren mee geconfronteerd kan zien? Hieronder wordt op deze vraag puntsgewijs ingegaan.

1. *Fluctuatie en nuancering*

Journalisten, onderzoekers en beleidsmakers hebben begrijpelijkerwijs veel aandacht voor de nieuwste ontwikkelingen als het op dreigingen aankomt. Toch blijft het van belang om recente ontwikkelingen in een bredere (historische) context te plaatsen om hun relevantie voor het dreigingsbeeld met nuance te kunnen beoordelen. Dreigingen tegen en zelfs aanslagen op hoogwaardigheidsbekleders zijn van alle tijden.¹⁶² Bedreigingen vanuit de georganiseerde misdaad richting lokale bestuurders, officieren van justitie en advocaten zijn al sinds de jaren 1980 een regelmatig terugkerend onderwerp van debat.¹⁶³ Die continuïteit geldt ook voor liquidaties onder criminelen, dreigementen aan het adres van journalisten, terrorisme en in zekere zin zelfs voor de dreiging van statelijke actoren.¹⁶⁴ Cijfers over bedreigingen richting lokale bestuurders en politici die onder het rijksof domein vallen, laten bovendien zien dat recente toenames in breder perspectief onderdeel lijken te zijn van een fluctuerend patroon.¹⁶⁵ Dat geldt ook voor de dreiging van terrorisme zoals door de NCTV vastgesteld.

Een tweede punt dat van belang is bij het interpreteren van met name de kwantitatieve informatie over de ontwikkeling van stelselrelevante dreigingen, is dat een meerderheid van de geuite bedreigingen geen daadwerkelijk risico op een geweldsdaad vormt.¹⁶⁶ Verreweg de meeste dreigers komen niet verder dan het uiten van grieven en voor een groot deel is dat simpelweg het doel.¹⁶⁷ Op basis van de hierboven weergegeven cijfers en bevindingen van onderzoekers uit binnen- en buitenland, lijkt er vooral veel groei te zitten in de expressieve bedreigingen die via internet en sociale media worden geuit. Bedreigingen die met fysiek geweld gepaard gaan, daarentegen, lijken bijvoorbeeld op basis van de cijfers over lokale ambtsdragers stabiel op een relatief laag niveau. Een toenemend aantal bedreigingen betekent dus niet zondermeer dat er ook een grotere noodzaak is tot daadwerkelijke persoonsbeveiliging. Dit geldt des te meer voor de als minder ernstig ingeschatte ‘verbale agressie’.

Deze observaties zijn niet bagatelliserend bedoeld. Er lijkt de laatste jaren inderdaad sprake van toenemende aantallen bedreigingen, met name richting politici in het rijksof domein. Ook dodelijk geweld onder criminelen valt steeds meer op, met toenemende risico’s voor omstanders.¹⁶⁸ Bovendien kunnen ook relatief minder ernstige bedreigingen grote negatieve gevolgen hebben voor de persoonlijke levenssfeer van de getroffen. De moorden op Fortuyn en Van Gogh zijn daarnaast tekenend voor de grote invloed die ook een enkele geweldsdaad kan hebben. De beschikbare cijfers drukken ook maar ten dele uit dat de *ernst* van de dreigingen in recente jaren lijkt te zijn toegenomen, zoals de moorden op advocaat Derk Wiersum en

¹⁶² De Wijk, ‘Het stelsel na Pim Fortuyn,’ 6; Pathé, ‘Stalking public figures,’ 295; Kuiper, ‘Het woord en de daad,’ 13.

¹⁶³ Buruma, ‘Ondermijning en de veerkracht van de rechtsstaat’; Bovenkerk, ‘Bedreigingen in Nederland,’ 90–91.

¹⁶⁴ AIVD, MIVD en NCTV, ‘Dreigingsbeeld statelijke actoren,’ 8; Van Ham en Van Wijk, ‘Bescherming van personen,’ 4; Van Gestel en Verhoeven, ‘Liquidaties nieuwe stijl,’ 15.

¹⁶⁵ Klein Kranenburg et al., ‘Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,’ 7.

¹⁶⁶ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2010,’ 23; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2011,’ 37.

¹⁶⁷ Borgesius et al., ‘Individuele bedreigers van publieke personen,’ 10–11.

¹⁶⁸ Aarten en Liem, ‘Unravelling the homicide drop’; Van Gestel en Verhoeven, ‘Liquidaties nieuwe stijl,’ 9.

journalist Peter R. de Vries illustreren. Waar cijfers vooral op wijzen is dat het hier-en-nu geen bijzonder accurate graadmeter is voor de langere termijn ontwikkeling van stelselrelevante dreigingen en dat omvang en ernst niet noodzakelijkerwijs aan elkaar verbonden zijn.

Vooruitblikkend lijken op dit punt drie zaken van belang. Allereerst, dat het stelsel in praktische zin in staat is om snel en flexibel te reageren op toenames in het aantal (ernstige) bedreigingen en voldoende capaciteit heeft om al-dan-niet tijdelijke pieken in het aantal te beveiligen personen, locaties of instituties op te kunnen vangen. Ten tweede, dat methoden om ernstige en minder-ernstige dreigingen van elkaar te kunnen scheiden van toenemend belang lijken te zijn. Zo kan de beschikbare capaciteit zo effectief mogelijk worden ingezet. Tot slot, dat een proportionele respons op nieuwe ontwikkelingen in de omvang of ernst van stelselrelevante dreigingen baat kan hebben bij een zekere mate van distantie en het plaatsen van die ontwikkelingen in hun recente historische context.

2. De actie-reactie cyclus

De ernst en omvang van bedreigingen tegen met name lokale bestuurders, maar ook officieren van justitie, advocaten en journalisten, lijkt onderhevig aan een actie-reactie cyclus. Meer aandacht voor de lokale aanpak van criminaliteit, het in de media portretteren van officieren van justitie als *crime fighters*, vervolging van een machtige criminele organisatie door inzet van kroongetuigen, diepgravende rapportages over drugscriminelen; het leidt in veel gevallen tot (ernstige) bedreigingen en zelfs moordaanslagen vanuit criminele netwerken die zich in het nauw gedreven voelen.¹⁶⁹ Vooral instrumentele bedreigingen lijken sterk contextgebonden. Recente uitbreidingen van de wettelijke bevoegdheden voor lokale bestuurders om op te treden in het kader van de openbare orde en veiligheid, en een toegenomen bereidheid om deze middelen in te zetten, dragen bij aan deze wisselwerking.¹⁷⁰ De toenemende zorgen voor ondermijning van (lokale) overheidsstructuren door met name invloedrijke drugscriminelen en lopende rechtszaken tegen machtige criminele organisaties, maakt het waarschijnlijk dat deze cyclus ook de komende jaren tot bedreigingen en dodelijk geweld zal leiden.¹⁷¹

3. Verruwing en toenemend geweld vanuit de georganiseerde misdaad

Benadrukken dat veel stelselrelevante dreigingen meerjarige continuïteit vertonen mag niet verhullen dat er wel degelijk veranderingen in aard en ernst lijken te zijn. Twee belangrijke meerjarige trends in dit kader zijn maatschappelijke verruwing, waar wetenschappers al sinds de moord op Fortuyn op wijzen, en de toegenomen gewelddbereidheid vanuit de georganiseerde criminaliteit. Verruwing van omgangsvormen en afnemend respect voor gezagsdragers en bestuurders hebben voor veel burgers de drempel tot het uiten van bedreigingen verlaagd. De opkomst van het internet en sociale media hebben het bovendien zeer eenvoudig gemaakt om vanuit relatieve anonimiteit te dreigen en intimideren. Zoals op meerdere punten in dit rapport is aangegeven, gaat van de meerderheid van dit soort bedreigingen een klein risico op daadwerkelijk geweld uit.

Wat de geweldsbereidheid vanuit de georganiseerde criminaliteit betreft, valt op dat criminelen sneller tot liquidaties overgaan, dat daders steeds jonger worden en dat grof vuurwapengeweld

¹⁶⁹ Van der Torre, Gieling en Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers,' 21; Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 68.

¹⁷⁰ Klein Kranenburg et al., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,' 30.

¹⁷¹ Zorgen over ondermijning werden in de expertsessie door verschillende deelnemers beaamd: Medewerker Politie 2, Bijdrage aan de expertsessie; Medewerker NCTV 1, Bijdrage aan de expertsessie.

de norm wordt, met grote risico's voor omstanders.¹⁷² Ook lijken er steeds minder grenzen aan wie er doelwit van een liquidatie wordt. Zoals de moord op advocaat Derk Wiersum, de moord op de broer van kroongetuige Nabil B. en onlangs de moord op journalist Peter R. de Vries aantonen, is geweld vanuit het criminele milieu allesbehalve een interne aangelegenheid die aan onderlinge competitie ontspringt. Steeds vaker lijken representanten van de rechtsstaat het doelwit. De aanslagen die vanuit het netwerk rondom Ridouan T. zijn uitgevoerd schakelen niet alleen zijn directe tegenstanders uit maar hebben bedoeld of onbedoeld ook een grote negatieve invloed op het werk van advocaten, journalisten en professionals in aanpalende velden in bredere zin.

Zo lijken er twee tendensen te zijn die naar verwachting ook de komende jaren invloedrijk zullen blijven. Enerzijds is het waarschijnlijk dat bestuurders, ambtenaren en politici in toenemende mate en vooral via sociale media bedreigd zullen worden. Zonder de gevolgen op persoonlijk niveau te willen bagatelliseren gaat het hier echter veelal om expressieve dreigementen met een laag concreet risico op geweld. Anderzijds lijkt er met name in het criminele milieu sprake van een lagere drempel om dodelijk geweld toe te passen tegen rivalen in de onderwereld maar ook, zoals de Marengo-zaak aantoont, in toenemende mate tegen vermeende tegenstanders in de bovenwereld. Gekoppeld aan de al jaren groeiende zorgen over criminele ondermijning van (lokale) overheidsstructuren en de hierboven genoemde actie-reactie cyclus, is het waarschijnlijk dat het stelsel in de nabije toekomst ingericht moet zijn en blijven op (zeer) ernstige dreigingen vanuit de georganiseerde misdaad.

4. Aanhoudende terroristische dreiging

De dreiging van terroristisch geweld in Nederland en de EU is decennia oud en zal aanhouden. Op dit moment vertegenwoordigt het jihadisme nog altijd de grootste dreiging qua terroristische aanslagen in de Nederlandse context. De opkomst van met name rechts-extremistisch terrorisme in landen als Duitsland, Noorwegen en de VS, of de verspreiding van rechts-extremistische ideeën onder bijvoorbeeld militairen, is tot op heden nog maar in geringe mate weerspiegeld in het Nederlandse dreigingsbeeld. Echter, de terroristische dreiging is sterk gedreven door internationale ontwikkelingen en het is dus voorstelbaar dat ook in Nederland andere vormen van extremisme dan het jihadisme tot aanslagen zullen leiden. De NCTV noemt in deze context specifiek rechts-, identitair- en anti-overheidsextremisme.¹⁷³

Dat de terroristische dreiging voorsnog met name uit jihadistische hoek komt, neemt ook niet weg dat er wel degelijk (tijdelijke) oplevingen van andere vormen van extremisme voorstelbaar zijn. Zo zag de AIVD bijvoorbeeld in 2009 het links- en dierenrechtenextremisme plots toenemen.¹⁷⁴ Recentelijk lijkt de rechts-extremistische beweging nieuw elan te hebben gekregen en, met name door het subtieler verpakken van het gedachtegoed, een groter publiek te bereiken met racistische ideeën en complottheorieën. Ook de vorm die de terroristische dreiging neemt is aan verandering onderhevig; was het jihadisme omstreeks 11 september 2001 vooral een dreiging van buitenaf, zo maakten de aanslagen in Madrid (2004), Amsterdam (2004) en Londen (2005) duidelijk dat er een *homegrown* dimensie aan de dreiging was toegevoegd. Vanaf circa 2011 is bovendien de dreiging van jihadistische en

¹⁷² Van Gestel en Verhoeven, 'Liquidaties nieuwe stijl,' 9, 20–21; Van Ham en Van Wijk, 'Bescherming van personen,' 6–7.

¹⁷³ Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 'Nationale veiligheid strategie 2019,' 26; Medewerker NCTV 2, Bijdrage aan de expertsessie.

¹⁷⁴ Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Jaarverslag AIVD 2009,' 24–25.

rechtsextremistische eenlingen toegenomen.¹⁷⁵ Kortom, ook al blijft het jihadisme voorlopig de voor Nederland voornaamste terroristische dreiging, de vorm van deze dreiging zal blijven veranderen en met name vanuit rechts-extremistische hoek lijkt terroristisch geweld ook voorstelbaar.

5. (On)voorstelbare dreigingen

Terroristische aanslagen genereren aandacht maar leiden ook vrij snel tot een vorm van gewenning. Terroristen zijn daardoor steeds op zoek naar aanslagen die qua vorm of doelwitten opnieuw weten te shockeren. Dergelijke tactische innovatie werkt aanstekelijk; de aanslagen met voertuigen in Berlijn en Nice hebben andere jihadisten tot nabootsing aangezet en lijken ook in rechts-extremistische kringen als legitiem gewelddadig middel te worden gezien. Het blijft dus essentieel om naast gekende ook *voorstelbare* aanslagen in risicoanalyses mee te nemen en om daarbij vooral ook naar ontwikkelingen buiten Nederland te kijken. Bovendien geven met name de moord op advocaat Wiersum in 2019 en de moord op journalist Peter R. de Vries in 2021 aan dat voorheen onwaarschijnlijke of onvoorstelbare vormen van geweld niet alleen aan terroristen zijn voorbehouden maar ook kunnen voortkomen uit bijvoorbeeld de georganiseerde misdaad.

Bij het inschatten van mogelijke toekomstige dreigingen blijft het dus belangrijk om niet alleen terug te kijken op bekende bronnen van dreiging en geweld, maar vooral ook met fantasie uiteenlopende en zelfs vooralsnog fictieve scenario's de revue te laten passeren. Het nauwgezet volgen van internationale ontwikkelingen op het gebied van dreigingen kan hierbij helpen. Tegelijkertijd dringt juist de onvoorspelbaarheid van dreigingen, maar ook de continue aanpassing van de modus operandi van opponenten zoals terroristen en statelijke actoren aan heersende veiligheidsmaatregelen, een ongemakkelijke conclusie op. Het is simpelweg niet mogelijk om alle dreigingen vroegtijdig te onderkennen en neutraliseren. Ook in de toekomst zal onze maatschappij met enige regelmaat geschokt gaan worden door nieuwe aanslagen, nog excessiever geweldgebruik en verdere verzuivering. Dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat het stelsel gefaald heeft. Een risicoloze samenleving is simpelweg niet haalbaar en bovendien in veel opzichten ook niet wenselijk.

6. Dreigers met mentale-gezondheid gerelateerde problematiek

Zowel in Nederland als daarbuiten lijken personen met problemen op het vlak van de mentale gezondheid verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van de geuite bedreigingen.¹⁷⁶ Ook bij recente (terroristische) aanslagen in Nederland is de invloed van deze brede categorie stoornissen en problemen zichtbaar (Malek F. en Gökmen T.). De toenemende invloed van complotdenken en desinformatie verspreid via het internet zou specifiek op deze groep personen een mobiliserend effect kunnen hebben. Naar verwachting zal de potentieel gewelddadige eenling, waarbij in veel gevallen een mentale gezondheidscomponent een rol speelt, ook in de toekomst een dreiging vormen.

7. Internet, complotdenken en de dreiging van statelijke actoren

Het internet is bijzonder relevant geworden voor de ontwikkeling van stelselrelevante dreigingen. Op de eerste plaats biedt het internet zeer laagdrempelige mogelijkheden om met een mate van anonimiteit bedreigingen te uiten en dit komt dan ook steeds vaker voor. Op de tweede plaats geeft het toegang tot radicale en extremistische ideeën en de digitale gemeenschappen waarbinnen deze wereldbeelden gepropageerd worden. Complotdenken is in

¹⁷⁵ De (jihadistische) eenling werd ook expliciet benoemd als aanhoudende dreiging in de expertsessie: Medewerker NCTV 1, Bijdrage aan de expertsessie.

¹⁷⁶ Van der Torre, Gieling en Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers,' 53.

sterke mate door het internet aangewakkerd en heeft geleid tot de verspreiding van allerlei desinformatie over bijvoorbeeld de werking van vaccins, de coronacrisis en de Amerikaanse verkiezingen. Dit heeft niet alleen potentieel schadelijke gevolgen voor de volksgezondheid en voor vertrouwen in de overheid en de wetenschap. Hoewel de meeste complotdenkers en systeemhaters niet verder gaan dan online hun ongenoegen uiten, zijn er de afgelopen maanden in Nederland en daarbuiten ook pogingen geweest om aanslagen te plegen op instituties en personen betrokken bij de bestrijding van het Covid-19 virus.¹⁷⁷

Het internet is ook een steeds belangrijker domein voor statelijke actoren met vijandelijke intenties. Cyberspionage bedoeld om waardevolle economische, wetenschappelijke en militaire informatie te stelen en pogingen om via het internet sabotageacties door te voeren onderstrepen het toenemende belang van de monitoring en bescherming van ICT-infrastructuur. Ook sommige cybercriminelen hebben de capaciteit om de Nederlandse digitale infrastructuur te ontwrichten. Een thema dat statelijke en non-statelijke actoren gemeen hebben is de digitale verspreiding van desinformatie om maatschappelijk vertrouwen in onder andere objectieve journalistiek, het politieke systeem en wetenschappelijke expertise te ondergraven. In een gezamenlijke publicatie benadrukken de AIVD, MIVD en NCTV dat het moeilijk vast te stellen is of digitale inlichtingen- en beïnvloedingsactiviteiten de laatste jaren zijn toe- of afgenomen.¹⁷⁸ Het lijkt echter zeer waarschijnlijk dat met name de verspreiding van desinformatie, zowel door burgers als door staten, in toenemende mate een bron van frictie en afkalvend vertrouwen in instituties en gezaghebbers zal worden en dat het zo zal bijdragen aan de vorming van nieuwe dreigingen die onder de verantwoordelijkheid van het stelsel zullen vallen.¹⁷⁹ Gezien de grenzenloosheid van het internet is het hier in het bijzonder aan te bevelen om oog te houden voor de ervaringen van bondgenoten zoals de VS, het VK en andere EU-lidstaten op dit gebied om zo voor Nederland relevante ontwikkelingen tijdig te onderkennen.

8. Dreigingen van binnenuit

Het merendeel van de behandelde literatuur ziet dreigingen richting politici, bestuurders, ambtenaren en journalisten als iets waarvan de bron buiten het directe leef- of werkveld van de slachtoffers ligt. Het zijn boze burgers, gefrustreerde eenlingen of criminelen die hun inkomstenbron proberen veilig te stellen. De rol die voormalig president Trump had in het aanzetten tot de bestorming van het Capitool en de weigering van grote delen van de Republikeinse partij om hem rekenschap te laten afleggen voor het ondergraven van een essentieel democratisch beginsel als vrije verkiezingen, suggereren dat democratische staten ook kwetsbaar zijn voor groeiend extremisme binnen de eigen instituties.

Op kleinere en wellicht concretere schaal geldt het risico op ondermijning van binnenuit ook voor rechts-extremistische militairen waar in landen als Duitsland en de VS toenemende aandacht voor is. Een directe vergelijking op deze thema's met Nederland gaat gelukkig niet op, hoewel een politicus die tijdens de laatste verkiezingen de NOS afdoet als *fake news* zorgen baart. Deze voorbeelden dienen vooral ter herinnering dat dreigingen uit onverwachte hoek kunnen komen, zelfs in ogenschijnlijk stabiele staten. Het lijkt verstandig om de komende jaren expliciet rekening te houden met zowel externe als interne dreigingen voor de Nederlandse staat en zijn instituties en zicht te houden op de hier beschreven buitenlandse ontwikkelingen.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Van Buuren, 'Doelwit Den Haag?', 240–46.

¹⁷⁸ AIVD, MIVD en NCTV, 'Dreigingsbeeld statelijke actoren,' 20.

¹⁷⁹ Piazza, 'Fake news'.

¹⁸⁰ Medewerker ICCT 1, Bijdrage aan de expertsessie.

9. De grote invloed (internationale) incidenten en ontwikkelingen

Dat de ontwikkeling van stelselrelevante dreigingen zich lastig laat voorspellen is in belangrijke mate te wijten aan de invloed van incidenten of onvoorziene ontwikkelingen. Des meer omdat deze zich vaak in het buitenland voordoen om vervolgens ook in Nederland invloed uit te oefenen.¹⁸¹ Zo tekenen AIVD-jaarverslagen tussen 2005 en 2011 een Nederlandse jihadistische beweging die lethargisch en stuurloos lijkt. Het uitbreken van de Syrische burgeroorlog in 2011 en vooral het uitroepen van het IS-kalifaat in 2014 brengen een ommekeer teweeg en aanzienlijke aantallen Nederlandse jihadisten reizen uit naar het strijdgebied. Ook op kleinere schaal kunnen incidenten of kortstondige gebeurtenissen een toename van stelselrelevante dreigingen betekenen. Bijvoorbeeld een groot internationaal overleg, zoals de *Nuclear Security Summit* die Nederland in 2014 organiseerde of de vluchtelingen crisis die de EU in 2015 trof.¹⁸²

Kunnen inspelen op plotselinge gebeurtenissen met dreiging-verhogend effect en over de grenzen kijken om de mogelijke invloed van internationale gebeurtenissen te anticiperen, zal ook de komende jaren van groot belang blijven. Naast deze alertheid moet echter gewaakt worden om niet in ieder opzienbarend gewelddadig incident de aankondiging van een nieuwe trend te zien. De moorden op Fortuyn (2002) en Van Gogh (2004) hebben bijvoorbeeld niet geleid tot een golf van aanslagen en politieke moorden, ondanks hun grote invloed op de Nederlandse samenleving. Bovendien zijn veel dreiging-verhogende gebeurtenissen van (relatief) korte duur; nu bijvoorbeeld het einde van coronacrisis in zicht lijkt te komen, is te verwachten dat het aantal hieraan gerelateerde bedreigingen ook zal afnemen.¹⁸³ Enige kritische distantie kan helpen om bedreigingen en de noodzakelijke respons vanuit het stelsel in proportie te zien, hoewel dit uiteraard in crisismomenten uitermate moeilijk is.

10. Een brede groep bedreigden

Stelselrelevante dreigingen treffen niet alleen bestuurders, politici en ambtenaren. Zoals de gebeurtenissen rondom het Marengo-proces hebben laten zien, en zoals in bredere zin uit de geraadpleegde bronnen naar voren komt, zijn ook advocaten en journalisten beroepsgroepen die met (zeer) ernstige bedreigingen en (dodelijk) geweld te maken hebben. Alle twee zijn onontbeerlijk in een rechtsstaat en het dient de aanbeveling dat het stelsel zich in de toekomst breed blijft oriënteren op personen en instituties die wellicht aanvullende bescherming nodig hebben. De moord op Khashoggi en de recente kaping van een passagiersvliegtuig door Wit-Rusland om een journalist te kunnen arresteren, illustreren dat met name journalisten ook internationaal doelwit kunnen worden van agressief optredende statelijke actoren. De twee moorden op Iraanse Nederlanders in 2015 en 2017 brengen bovendien in herinnering dat ook politieke dissidenten en bredere diaspora gemeenschappen die in Nederland wonen het doelwit kunnen worden van vijandig opererende staten. Tot slot onderstreept de moord op scholiere Hümeýra in 2018 dat ook ‘gewone burgers’ slachtoffer kunnen worden van zeer ernstige dreigingen die in dodelijk geweld uitmonden.¹⁸⁴

¹⁸¹ Medewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken, Bijdrage aan de expertsessie.

¹⁸² De Wijk, ‘Het stelsel na Pim Fortuyn,’ 33–35; Binnenlandse Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag Binnenlandse Veiligheidsdienst 2000,’ 16; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2007,’ 70; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2010,’ 23–24; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2012,’ 50; Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag AIVD 2013,’ 27; Klein Kranenburg et al., ‘Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters,’ 7.

¹⁸³ Medewerker NCTV 2, Bijdrage aan de expertsessie.

¹⁸⁴ Medewerker Politie 2, Bijdrage aan de expertsessie.

Dit leidt tot een pleidooi voor flexibiliteit ten aanzien van de individuen en instanties die in het kader van het stelsel bescherming nodig kunnen hebben. Door de coronacrisis zijn op dit moment bijvoorbeeld wetenschappers van het RIVM en het *Outbreak Management Team* (OMT) tamelijk zwaar bedreigd. Afhankelijk van de maatschappelijke crisis of onrust kunnen ook andere personen in het vizier komen van dreigers.¹⁸⁵ Recente voorbeelden zijn onder andere boze boeren die politici thuis bezochten en windmolenbestrijders die bestuurders bedreigden.¹⁸⁶ Een deelnemer aan de expertsessie sprak in deze context over de ‘democratisering van bedreigingen’.¹⁸⁷ Vooruitblikken blijft uitermate lastig, maar naar alle waarschijnlijkheid zullen er ook in de (nabije) toekomst nieuwe vormen van onrust ontstaan die aanleiding vormen voor bedreigingen, bijvoorbeeld in verband met een ingrijpende energietransitie, de mogelijke economische gevolgen van de coronacrisis of een langlopende strafzaak tegen groepen en personen die bereid zijn om geweld te gebruiken in een poging om de rechtsgang te ondermijnen. Zowel op centraal als decentraal niveau zal het voor de effectiviteit van het stelsel essentieel zijn om snel te kunnen schakelen tussen de personen of instituties die bescherming nodig hebben.

Valkuilen van vooruitblikken

De geschiedenis van het vooruitblikken op toekomstige ontwikkelingen qua dreigingen is er één vol missers. De val van de Sovjet Unie en het einde van de Koude Oorlog, bijvoorbeeld, kwamen voor veel experts als een verassing.¹⁸⁸ In de jaren voorafgaand aan de aanslagen van 11 september waren er amper terrorismeonderzoekers die zich met het Soennitisch jihadisme bezighielden.¹⁸⁹ Over de toekomst van oorlog stelt Colin Gray dat we alleen met zekerheid kunnen zeggen dát conflicten zullen blijven plaatsvinden, niet precies in welke vorm, wanneer, waar of wie erbij betrokken zal zijn.¹⁹⁰ Terughoudendheid is dus geboden, net als een mate van acceptatie voor het gegeven dat de onvoorspelbaarheid van dreigingen betekent dat niet ieder geweldsincident voorkomen kan worden.

Naast deze voorbehouden komt uit de literatuur ook een duidelijke aanbeveling naar voren als het gaat om het inschatten van toekomstige dreigingen. Namelijk, om zoveel mogelijk los te komen uit de tunnelvisie op de meest recente dreiging. Het is onvermijdelijk en ook noodzakelijk dat ontwikkelingen op dreigingsgebied op de voet gevolgd worden. Tegelijkertijd betogen onderzoekers als Marieke de Goede dat onze ideeën over toekomstige dreigingen in belangrijke mate voortvloeien uit onze percepties van wat *op dit moment* de meest prangende dreigingen zijn.¹⁹¹ Uit het hier-en-nu loskomen en breder kijken dan de meest recente crisis lijkt dus essentieel om toekomstige ontwikkelingen zo goed en kwaad als het kan in kaart te brengen. Ontwikkelingen in de landen om ons heen bieden daartoe een mogelijkheid, net als (recent) historisch onderzoek om de actualiteit in perspectief te plaatsen. Wellicht nog effectiever is om specifiek te rade te gaan bij de professionals die het stelsel vormgeven. Wat zijn ontwikkelingen of dreigingen die volgens hen in de waan van de dag soms uit het oog verloren worden? Aangevuld met externe experts zoals wetenschappers zou dit de basis voor een vruchtbare dialoog kunnen vormen.

¹⁸⁵ Medewerker Politie 3, Bijdrage aan de expertsessie; Medewerker ICCT 1, Bijdrage aan de expertsessie.

¹⁸⁶ Rutten, ‘Thuisbezoek boeren aan Jetten onacceptabel’; Bouma, ‘Het gezicht van verzet tegen windmolens.’

¹⁸⁷ Medewerker ICCT 1, Bijdrage aan de expertsessie.

¹⁸⁸ Freedman, *The future of war*, xiv–xix, 286–87.

¹⁸⁹ Schuurman, ‘Topics in terrorism research,’ 465.

¹⁹⁰ Gray, *The future of strategy*, 107–8.

¹⁹¹ De Goede, ‘Beyond risk.’

Conclusie

De afgelopen twintig jaar hebben stelselrelevante dreigingen een aantal kenmerken vertoond die naar verwachting ook beeldbepalend zullen zijn in de nabije toekomst. Zo lijkt de omvang van geuite bedreigingen, zoals tegen politici en (lokale) bestuurders, op de langere termijn eerder te fluctueren dan jaar na jaar toe te nemen. Dat geldt ook wat betreft de dreiging van een terroristische aanslag. Het is dus niet zeker dat de toename in het aantal bedreigingen die zich de laatste jaren aftekent ook zal doorzetten. Bovendien valt op dat relatief minder ernstige bedreigingen en verbale agressie verantwoordelijk zijn voor het leeuwendeel van deze recente groei. Het aantal gevallen waarin dreigers overgaan tot daadwerkelijk geweld lijkt al jaren vrij stabiel op een relatief laag percentage te blijven.

In tegenstelling tot de veranderlijke omvang van het aantal stelselrelevante dreigingen, lijkt er wat betreft hun ernst wel sprake te zijn van een duidelijkere trend. De laatste jaren zijn er toenemende zorgen over de groeiende macht van drugscriminelen en de ondermijning van (lokale) bestuursorganen door met name drugsgelateerde criminaliteit. Ook valt de lagere drempel tot excessief geweld vanuit criminele netwerken op. Liquidaties zijn geen nieuw fenomeen in Nederland, maar het gebruik van zware vuurwapens en de onverschilligheid over mogelijke slachtoffers onder omstanders tekenen zich af. De moord op een familielid van een kroongetuige en op een advocaat in het kader van het Marengo-proces zijn zondermeer grensoverschrijdend te noemen en zetten de Nederlandse rechtsstaat onder druk. Hoewel op het moment van schrijven het nog niet zeker is of de dodelijke aanslag op Peter R. de Vries ook voortkomt uit het netwerk rondom de Marengo-verdachten, lijkt dit wel aannemelijk. Het is in elk geval een verdere aantasting van de rechtsstaat door de georganiseerde misdaad.

Plotselinge toenames in ernst of omvang van stelselrelevante dreigingen lijken in belangrijke mate te wijten aan een actie-reactie dynamiek. Al vanaf de jaren '90 leidt meer aandacht voor de lokale bestrijding van criminaliteit tot meer en ernstigere bedreigingen tegen bijvoorbeeld burgemeesters en officieren van justitie. Het Marengo-proces laat zien dat dit net zo goed geldt voor de aanpak van machtige criminele netwerken op landelijk niveau. De coronacrisis, maar ook bijvoorbeeld de aanpak van het stikstofprobleem, tonen bovendien dat overheidsmaatregelen om crises te bestrijden voor sommige burgers zo impopulair of controversieel zijn dat ze een acute toename van bedreigingen en intimidaties veroorzaken.

Uit dit rapport komt ook naar voren dat er plotselinge veranderingen kunnen optreden in wie er beveiligd moet worden. Zo zijn er de laatste jaren toenemende zorgen over bedreiging en intimidatie van journalisten en heeft de coronacrisis opeens wetenschappers en experts van organisaties als het RIVM blootgesteld aan bedreiging van onder andere complotdenkers. De moord op de scholiere Hümeyra illustreert bovendien dat zeer ernstige dreigingen ook 'gewone burgers' kunnen treffen. Tot slot kunnen ook statelijke actoren een dreiging vormen voor in Nederland aanwezige diaspora gemeenschappen, zoals de moorden op twee mannen van Iraanse komaf in 2015 en 2017 aantoonde.

De veranderlijkheid van zowel de omvang als de ernst van stelselrelevante dreigingen en de invloed van het actie-reactie mechanisme zullen ook de komende jaren beeldbepalend zijn. Voor de toekomstbestendigheid van het stelsel lijkt de flexibiliteit om snel te kunnen inspelen op (een wellicht tijdelijke) toenemende vraag naar persoonsbeveiliging of objectbewaking een belangrijke voorwaarde. Dat geldt ook voor het blijven investeren in methoden en technieken waarmee zo goed mogelijk een onderscheid kan worden gemaakt tussen ernstige en minder ernstige bedreigingen om op die manier de beschikbare capaciteit van het stelsel optimaal te benutten.

De coronacrisis is illustratief voor een andere belangrijke conclusie, namelijk de grote invloed van onverwachte incidenten en ontwikkelingen. De Nederlandse jihadistische beweging was bijvoorbeeld tussen 2005 en 2011 getekend door inactiviteit en gebrek aan leiders. Dat veranderde haast plotsklaps toen de Syrische burgeroorlog het land veranderde tot spil in een heroplevende internationale jihad die in 2014 zou uitmonden in het kalifaat van IS. Dergelijke ontwikkelingen laten zich niet of nauwelijks voorspellen, temeer omdat ze vaak internationaal van aard zijn. Dit probleem wordt versterkt doordat nieuwe dreigingen vaak voorheen onvoorstelbare vormen aannemen, zoals de aanslag op het Koninklijk Huis met een auto in 2009, de moord op advocaat Derk Wiersum in 2019 en de recente dodelijke aanslag op journalist Peter R. de Vries. Deze tendensen zullen ook in de toekomst ervoor zorgen dat onze maatschappij verrast wordt door geweldsincidenten die we in vorm of omvang nog niet kennen. Dit is in veel opzichten onvermijdelijk en moet niet per definitie worden gezien als het falen van het stelsel.

De terroristische dreiging in Nederland is de afgelopen twee decennia voornamelijk jihadistisch van aard geweest. Het concrete risico op een aanslag, afgelezen aan het dreigingsbeeld van de NCTV, vertoont net als andere vormen van dreiging een fluctuerend patroon. Naar verwachting zal zowel het jihadisme als dit patroon voorlopig beeldbepalend blijven, hoewel de terroristische dreiging er bij uitstek één is die door plotselinge ontwikkelingen, nieuwe aanslagen of een aangepaste modus operandi wordt getypeerd. Wel lijkt er een grotere diversiteit te ontstaan qua extremistische stromingen die groepen of individuen de motivatie en rechtvaardiging voor terroristisch geweld kunnen bieden. Rechts-extremistisch terrorisme is in landen als de VS en Duitsland in opkomst en de coronacrisis heeft ook tot een toename in complotdenken en anti-overheidsextremisme geleid. Terrorismen is meer dan altijd een grensoverschrijdend fenomeen. Het verdient dan ook de aanbeveling om ontwikkelingen in andere landen op de voet te volgen om mogelijke nieuwe dreigingsvormen die ook Nederland kunnen treffen zo goed mogelijk voor te zijn.

Zowel binnen de terroristische dreiging als in het bredere palet aan dreigers neemt de eenling een bijzondere plaats in. Vanaf 2009 wordt er in Nederland in toenemende mate voor de ‘solistische dreiger’ en later de ‘potentieel gewelddadige eenling’ gewaarschuwd. Ook internationaal springen eenlingen eruit, bijvoorbeeld door de aanslag van Anders Breivik in 2011 en de moord op Brits parlementslid Jo Cox in 2016. De onvoorspelbaarheid van deze brede categorie dreigers zit niet alleen in het solistische opereren, maar ook in de frequente aanwezigheid van een vorm van mentale gezondheidsproblematiek. Zeker gezien de groeiende invloed van via het internet verspreide samenzweringstheorieën, die vooral op deze groep mensen van invloed kan zijn, zal de PGE-problematiek ook in de toekomst het stelsel voor uitdagingen blijven stellen.

Een andere ontwikkeling die uit de voorgaande pagina's duidelijk naar voren komt is de groeiende rol die het internet speelt bij stelselrelevante dreigingen. In de eerste plaats doordat het een zeer laagdrempelig en relatief anoniem middel is om bedreigingen te uiten. De rol van met name sociale media wordt in dit opzicht veelvuldig aangehaald in zowel de Nederlandse als de internationale context. Op de tweede plaats, en dit is gedurende de coronacrisis nog duidelijker geworden, biedt het internet toegang tot uiteenlopende extremistische ideeën en samenzweringstheorieën alsook de digitale gemeenschappen die deze opvattingen uitdragen. Ten derde lijkt het internet vaker door vijandelijke statelijke actoren gebruikt te worden om te spioneren, saboteren en om door middel van nepnieuws het vertrouwen in democratische

instituties en processen zoals de pers en verkiezingen te ondermijnen. Met name deze laatste activiteit kan in de toekomst een toename van stelselrelevante dreigingen veroorzaken.

Het rapport roept ook op om rekening te houden met potentiële dreigingen voor instituties die van binnenuit plaatsvinden. De recente presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten hebben laten zien dat ook eeuwenoude democratieën kwetsbaar zijn voor aantijgingen van verkiezingsfraude en ander *fake news*, zeker als die door machthebbers worden verspreid. Op kleinere schaal is er de laatste jaren in landen als Duitsland en de VS toenemende bezorgdheid over rechts-extremisme onder militairen. Gelukkig treffen beide ontwikkelingen Nederland niet direct, maar met het oog op de neiging van dreigingen om uit voorheen onvoorstelbare hoeken te komen, is waakzaamheid geboden.

Het brede perspectief dat hier gehanteerd is vestigt de aandacht op zowel directe fysieke bedreiging en intimidatie van personen, als dreigingen voor het ongestoord functioneren van politici, bestuurders en de Nederlandse rechtsstaat in bredere zin. Zoals in de inleiding al werd gesteld, is de toekomstbestendigheid van het stelsel op de eerste plaats afhankelijk van een heldere afbakening. Wordt bijvoorbeeld ook het bewaken en beveiligen van *digitale* objecten en diensten hiertoe gerekend, dan staat het stelsel uiteraard qua capaciteit en middelen voor een grotere uitdaging dan wanneer de nadruk op het fysieke domein blijft liggen. Het scheppen van heldere kaders wat betreft de reikwijdte van het stelsel lijkt dus een belangrijke voorwaarde om überhaupt toekomstbestendig te kunnen opereren.

Op meerdere punten in dit rapport manen de auteurs tot nuance en kritische distantie. Niet om de reële dreigingen waarmee het stelsel te maken heeft te bagatelliseren, maar om met gepaste afstandelijkheid dreigingen, hun ontwikkeling qua aard en omvang en ook de meest effectieve respons in de juiste proporties te blijven zien. Verschillende publicaties wijten toenemende bedreigingen onder andere aan maatschappelijke verzuim. Net zo goed lijkt er echter een tendens vanuit burgers en overheid om ieder risico te willen uitsluiten en ieder geweldsincident of terroristische aanslag te zien als representatief voor fundamentele tekortkomingen bij aan het stelsel betrokken diensten als politie en AIVD. Totale veiligheid bestaat niet en het nastreven ervan is niet te verenigen met een open en democratische samenleving. Cru gesteld hoort het er nou eenmaal bij dat het soms misgaat. Dat is geen vrijbrief om tekortkomingen van het stelsel weg te wuiven of om betrokkenen niet ter verantwoording te roepen. Het is slechts de nuchtere gevolgtrekking uit een recente geschiedenis waarin de meest invloedrijke geweldsincidenten en dreigingsontwikkelingen zich van tevoren moeilijk lieten voorspellen.

De toekomst zal het stelsel voor legio uitdagingen plaatsen, van voortdurende ondermijning door (drugs)criminaliteit tot de invloeden van toenemende geopolitieke instabiliteit en afkalvend vertrouwen in de overheid, experts en objectieve nieuwsvergaring. Tegelijkertijd is er ook de noodzaak tot enige relativering. Ten eerste blijft het belangrijk om te benadrukken dat het in de meeste gevallen van bedreiging van personen daarbij blijft. Hoe onsmakelijk en onwenselijk dit ook is, tot daadwerkelijk geweld wordt nog altijd relatief zelden overgegaan. Ten tweede is het erg moeilijk om met het heden op het netvlies de toekomst te voorspellen; schokkende gebeurtenissen zoals de moord op Fortuyn of op advocaat Derk Wiersum zijn niet noodzakelijkerwijs tekenen van een nieuwe trend van soortgelijk geweldgebruik. Er lijkt eerder sprake te zijn van contextgebonden toenames in aantal en ernst van stelselrelevante dreigingen. De flexibiliteit om hier snel en daadkrachtig op in te kunnen spelen lijkt een belangrijke vereiste voor de toekomst van het stelsel. Maar een breed en kritisch perspectief op dreigingsontwikkelingen strekt eveneens tot de aanbevelingen om zo het stelsel op gebalanceerde en proportionele wijze waar nodig te kunnen aanpassen.

Geraadpleegde bronnen

- ‘Aangifte bedreigde politici neemt vlucht’, *Trouw* (18 juli 2008).
- Aarten, Pauline G.M., en Marieke C.A. Liem, ‘Unravelling the homicide drop: disaggregating a 25-year homicide trend in the Netherlands’, *European Journal on Criminal Policy and Research* (2021).
- AIVD, MIVD en NCTV, ‘Dreigingsbeeld statelijke actoren’, (Den Haag: AIVD, MIVD & NCTV 2021).
- Akerboom, E.S.M., ‘Tien jaar Nederlands contraterrorismebeleid’, *Militaire Spectator* 180 (2011) 387–397.
- Akhtar, Shazia, en Catriona M. Morrison, ‘The prevalence and impact of online trolling of UK members of parliament’, *Computers in Human Behavior* 99 (2019) 322–327.
- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, ‘Afkalvend front, blijvend beladen: extreemrechts en rechts-extremisme in Nederland’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2010).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2002’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2003).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2005’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2006).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2006’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2007).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2007’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2008).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2008’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2009).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2009’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2010).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2010’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2011).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2011’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2012).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2012’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2013).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2013’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2014).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2014’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2015).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2015’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2016).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2017’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2018).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2019’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2020).
- , ‘Jaarverslag AIVD 2020’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2021).
- , ‘Rechts-extremisme in Nederland: een fenomeen in beweging’, (Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst 2018).
- ‘Amerikaans rapport: Saoedische kroonprins zat achter moord op journalist Khashoggi’, *De Volkskrant* (26 februari 2021).
- Analistennetwerk Nationale Veiligheid, ‘Horizonscan nationale veiligheid 2020’, (Bilthoven: RIVM 2020).
- Andringa, Remco, ‘Veel meer dreigingen van criminelen: politie kan beveiliging nauwelijks nog aan’, *NOS* (23 februari 2020).
- ‘Anis Amri verbleef enkele uren in Amsterdam’, *Het Parool* (4 januari 2017).
- Aspden, Kester, ‘The making of a bedsit Nazi: who was the man who killed Jo Cox?’, *The Guardian* (6 december 2019).
- Bennhold, Katrin, Melissa Eddy en Christopher F. Schuetze, ‘Vienna reels from a rare terrorist attack’, *The New York Times* (3 november 2020).
- Bilefsky, Dan, en Maïa de la Baume, ‘Terrorists strike Charlie Hebdo newspaper in Paris, leaving 12 dead’, *The New York Times* (7 januari 2015).
- Binnenlandse Veiligheidsdienst, ‘Jaarverslag Binnenlandse Veiligheidsdienst 2000’, (Den Haag: Binnenlandse Veiligheidsdienst 2001).
- Bjørge, Tore, en Emilie Silkoset, ‘Threats and threatening approaches to politicians: A survey of Norwegian parliamentarians and cabinet ministers’, (Oslo: Politihøgskolen 2018).
- ‘Blok: Iran zat achter moorden in Nederland’, *Het Parool* (8 januari 2019).

- Borgesius, Els, e.a., 'Individuele bedreigers van publieke personen in Nederland: fenomeenanalyse en een beleidsverkenning', (Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb) 2010).
- Bos, J.G.H., A.M.D. van Es en P. Vasterman, 'Copycat: een fenomeenonderzoek', (Den Haag: COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement 2011).
- Bouma, Joop, 'Het gezicht van verzet tegen windmolens werd gearresteerd: 'Alsof ik zes moorden had gepleegd'', *Trouw* (14 augustus 2019).
- Boutellier, Hans, e.a., 'Een einde aan ondermijning', *Tijdschrift voor Veiligheid* 19 (2020) 3–16.
- Bouwmeester, Jaap, en Nora Löb, 'Monitor agressie & geweld 2018: decentraal bestuur', (Amsterdam / Enschede: I&O Research 2018).
- Bovenkerk, Frank, 'Bedreigingen in Nederland: verkenning in opdracht van Politie en Wetenschap', (Utrecht: Universiteit Utrecht 2005).
- Buruma, Ybo, 'Ondermijning en de veerkracht van de rechtsstaat', *Nederlands Juristenblad* (2019) <<https://www.njb.nl/blogs/ondermijning-en-de-veerkracht-van-de-rechtsstaat/>> [geraadpleegd 19 mei 2021].
- Chrisafis, Angelique, 'Copenhagen shooting suspect Omar el-Hussein – a past full of contradictions', *The Guardian* (16 februari 2015).
- 'Circulaire met betrekking tot de bewaking en beveiliging van personen, objecten en diensten 2019' (1 juli 2019) <<https://wetten.overheid.nl/BWBR0042437/2019-07-01>> [geraadpleegd 28 juni 2021].
- Crijns, Jan, Marieke Dubelaar en Kelly Pitcher, 'Overgeleverd aan de wolven? De toekomst van de kroongetuige in het Nederlandse strafproces', *Nederlands Juristenblad* (2018) 1564–1571.
- De Goede, Marieke, 'Beyond risk: premediation and the post-9/11 security imagination', *Security Dialogue* 39 (2008) 155–176.
- De Jager, Nick, 'Geweld en middelvingers nopen NOS logo te verwijderen van straalwagens', *De Volkskrant* (15 oktober 2020).
- De Wijk, Rob, 'Het stelsel bewaken en beveiligen na Pim Fortuyn', (Den Haag: The Hague Centre for Strategic Studies 2012).
- Den Hartog, Tobias, 'Hoe moeten we het onkruid wieden?', *Algemeen Dagblad* (8 juli 2021).
- Den Hond, Bas, 'Republikeinen dulden geen enkele kritiek meer op Trump', *Trouw* (12 mei 2021).
- 'Dossier Derk Wiersum', *Advocatenblad* (2021) <<https://www.advocatenblad.nl/dossiers/derk-wiersum/>> [geraadpleegd 19 mei 2021].
- Du Pré, Raoul, 'Oververhit coronadebat raakt ook het OMT: wetenschappers worden ernstig bedreigd', *De Volkskrant* (4 december 2020).
- 'EU en VS veroordelen "ongekende kaping vliegtuig door Wit-Rusland"', *NOS* (23 mei 2021) <<https://nos.nl/artikel/2382051-eu-en-vs-veroordelen-ongekende-kaping-vliegtuig-door-wit-rusland>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- Every-Palmer, Susanna, Justin Barry-Walsh en Michele Pathé, 'Harassment, stalking, threats and attacks targeting New Zealand politicians: A mental health issue', *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry* 49 (2015) 634–641.
- Fijnaut, C.J.C.F., 'Naar aanleiding van de moord op advocaat D. Wiersum: de seinen staan al jaren op rood' 17, *Strafblad* (2019) 14–16.
- 'Forse stijging bedreigde politici', *RTL Nieuws* (2014) <<https://www.rtlnieuws.nl/node/1558891>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- Freedman, Lawrence, *The future of war: a history* (Londen: Allen Lane 2017).
- Gray, Colin S., *The future of strategy* (Cambridge / Malden: Polity 2015).

- Hagemann, Florian, 'Mordfall Lübcke: Das Leben des Stephan Ernst', *HNA.de* (2020) <<https://www.hna.de/kassel/luebcke-prozess-mord-leben-stephan-ernst-straftaten-kassel-90091938.html>> [geraadpleegd 17 februari 2021].
- Haschnik, Gregor, 'Hanau: Rassistischer Attentäter wollte noch mehr Menschen töten – Neue Details enthüllt', *Frankfurter Rundschau* (12 februari 2021).
- Home Office, 'Report of the official account of the bombings in London on 7th July 2005', (Londen: The Stationary Office 2006).
- 'Iets meer politici bedreigd in 2010', *Trouw* (22 maart 2011).
- Inspectie Justitie en Veiligheid, 'Inspectieonderzoek naar de aanpak van de stalking door Bekir E.', (Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 2019).
- Inspectie Openbare Orde en Veiligheid, 'Koninginnedag 2009 Apeldoorn: Een onderzoek door de Inspectie Openbare Orde en Veiligheid', (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2009).
- James, D. V., e.a., 'The role of mental disorder in attacks on European politicians 1990–2004', *Acta Psychiatrica Scandinavica* 116 (2007) 334–344.
- James, D. V., e.a., 'Aggressive/intrusive behaviours, harassment and stalking of members of the United Kingdom parliament: a prevalence study and cross-national comparison', *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology* 27 (2016) 177–197.
- Klein Kranenburg, Laurens, e.a., 'Bedreigingen en intimidaties van burgemeesters in relatie tot de bestuurlijke aanpak', (Enschede: I&O Research 2020).
- , 'Monitor Integriteit en Veiligheid 2020', (Amsterdam: I&O Research 2020).
- Koehler, Daniel, 'A threat from within? Exploring the link between the extreme right and the military', (Den Haag: International Centre for Counter-Terrorism 2019).
- Koops, Ruben, 'Aanslagpleger CS Jawed S. veroordeeld tot bijna 27 jaar cel', *Het Parool* (14 oktober 2019).
- Korsten, Wilrieke, Romy Hendrix en Davien van der Sloot, 'Strategisch omgevingsbeeld 2020', (Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 2021).
- Kortleven, Willem-Jan, 'Een boekje open over ondermijning', *Tijdschrift voor Veiligheid* 19 (2020) 69–82.
- Kouwenhoven, Andreas, 'Docent duikt onder om cartoon in klas', *NRC Handelsblad* (5 november 2020).
- Kuin, Frank, 'Opgestookt door leugens en oorlogsretoriek: bestorming Capitool was allesbehalve spontaan', *NRC Handelsblad* (5 februari 2021).
- Kuiper, Margaret, *Het woord en de daad: kenmerken van dreigbrieven en de intenties waarmee ze geschreven worden* (Proefschrift Universiteit Leiden, Leiden 2018).
- Lauriks, Mark, en Wilrieke Korsten, 'Strategisch omgevingsbeeld 01: 2019/2020', (Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 2019).
- Liem, Marieke en Katharina Krüsselmann, 'Explosief geweld', *Het Tijdschrift voor de Politie* (16 september 2019).
- Lüdke, Steffen en Alexandra Rojkov, 'Fears mount following attack on Dutch journalist', *Spiegel International* (9 juli 2021).
- Macklin, Graham, 'The Christchurch attacks: livestream terror in the viral video age', *CTC Sentinel* 12 (2019) 18–29.
- Masschelin, José, 'Terroristen in Brussel en Parijs in zelfde netwerk', *Algemeen Dagblad* (24 maart 2016).
- Medewerker ICCT, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).
- Medewerker Ministerie van Binnenlandse Zaken, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).
- Medewerker NCTV 1, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).

Medewerker NCTV 2, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).

Medewerker Politie 1, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).

Medewerker Politie 2, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).

Medewerker Politie 3, 'Bijdrage aan de expertsessie stelsel bewaken & beveiligen' (9 juni 2021).

'Minder politici bedreigd in 2011', *Het Parool* (20 maart 2012).

'Minder strafbare bedreigingen tegen politici', *Openbaar Ministerie* (2017) <<https://www.om.nl/onderwerpen/bedreigde-politici/nieuws/2017/03/20/minder-strafbare-bedreigingen-tegen-politici>> [geraadpleegd 26 mei 2021].

'Minister en Kamerlid worden vaker bedreigd', *Het Parool* (18 juli 2008).

Minister van Justitie en Veiligheid, 'Regeling van de Minister van Justitie en Veiligheid van 3 mei 2021, nr. 3291895, houdende instelling van het adviescollege toekomstbestendig stelsel bewaken en beveiligen', *Staatscourant van het Koninkrijk der Nederlanden* 25135 (20 mei 2021).

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 'Bedreigd bestuur 2010: Agressie en geweld tegen politieke ambtsdragers bij gemeenten, provincies en waterschappen', (Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2010).

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 'Bewaken en beveiligen', *nctv.nl* (onbekend) <<https://www.nctv.nl/onderwerpen/bewaken-en-beveiligen>> [geraadpleegd 18 mei 2021].

---, 'Cybersecuritybeeld Nederland: CSBN 2021', (Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid 2021).

---, 'Dreigingsbeeld Terrorisme Nederland', *nctv.nl* (2019) <<https://www.nctv.nl/onderwerpen/dtn>> [geraadpleegd 27 mei 2021].

---, 'Nationale veiligheid strategie 2019', (Den Haag: Ministerie van Justitie en Veiligheid 7 juni 2019) <<https://www.nctv.nl/actueel/nieuws/2019/06/07/nationale-veiligheid-strategie-2019-gepubliceerd>> [geraadpleegd 19 mei 2021].

---, 'Onderzoek functioneren Stelsel Bewaken en Beveiligen Koninginnedag 2009', (Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb) 2009).

Nederlandse Politiebond, 'Noodkreet recherche: waar blijft onze versterking?', (Baarn: Nederlandse Politiebond 2018).

'Nederlands trollenleger verspreidt en coördineert desinformatie over vaccin', *Pointer* (NPO2 20 mei 2021) <<https://pointer.kro-ncrv.nl/nederlands-trollenleger-verspreidt-en-coordineert-desinformatie-over-vaccin>> [geraadpleegd 20 mei 2021].

Nesser, Petter, *Islamist terrorism in Europe: a history* (Londen: Hurst 2015).

Nieber, Lineke en Karel Smouter, 'Ombudsman Smit (NPO): "Ik kan niet met een kanon naar Hilversum"', *NRC Handelsblad* (28 juni 2021).

Odekerken, M.W.A., en A.F.M. Brenninkmeijer, 'Een dreigend klimaat: verslag van het onderzoek "Bedreigingen van Nederlandse journalisten"', (Utrecht: Nederlandse Vereniging van Journalisten 2017).

---, en L.A. Das, 'Een onveilig klimaat: onderzoek bedreigingen van vrouwelijke journalisten', (Utrecht: Nederlandse Vereniging van Journalisten 2019).

'Ook in Nederland vinden rechts-extremisten het leger aantrekkelijk', *NOS* (19 mei 2021) <https://amp.nos.nl/artikel/2381456-ook-in-nederland-vinden-rechts-extremisten-het-leger-aantrekkelijk.html?__twitter_impression=true> [geraadpleegd 19 mei 2021].

Oostveen, Margriet, 'Regionale verslaggevers worden vaak bedreigd en weinig beschermd', *De Volkskrant* (18 maart 2019).

- Openbaar Ministerie, Politie Nederland en NCTV, 'Factsheet: stelsel bewaken en beveiligen', (2016)
 <<https://www.burgemeesters.nl/sites/www.burgemeesters.nl/files/File/factsheet-stelsel-bewaken-en-beveiligen-07-03-2016.pdf>> [geraadpleegd 18 mei 2021].
- Opstelten, I.W., Kamerstuk 29754 terrorismebestrijding, nr 233: brief van de Minister van Veiligheid en Justitie (2013).
- Ouhajji, Majda, en Vera Boonman, 'Wapens gevonden bij Oostenrijkse coronategenstanders', *NRC Handelsblad* (20 mei 2021).
- Pathé, Michele, 'Stalking public figures', in: Wayne Petherick en Grant Sinnamon (red.), *The psychology of criminal and antisocial behavior* (Elsevier 2017) 295–320.
- Pathé, Michele T., e.a., 'Public figure fixation: cautionary findings for mental health practitioners: public figure fixation: cautionary findings', *Behavioral Sciences & the Law* 34 (2016) 681–692.
- Piazza, James A., 'Fake news: the effects of social media disinformation on domestic terrorism', *Dynamics of Asymmetric Conflict* (2021).
- 'Politici 424 keer bedreigd', *Het Parool* (12 maart 2009).
- 'Politici steeds vaker ernstig bedreigd', *Brabants Dagblad* (23 maart 2011).
- 'Politici vaker en ernstiger bedreigd, zelfs door kinderen onder de 12 jaar', *RTL Nieuws* (2020)
 <<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5196792/politici-vaker-en-ernstiger-bedreigd-daders-woorden-ook-steeds>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- 'Politici vorig jaar 113 keer bedreigd', *NOS* (28 maart 2013) <<https://nos.nl/artikel/489563-politici-vorig-jaar-113-keer-bedreigd>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- 'Politici werden 121 keer bedreigd', *Het Parool* (29 maart 2006).
- 'Politie over explosief bij teststraat Bovenkarspel: 'Zelf gefabriceerd voorwerp'', *Algemeen Dagblad* (3 maart 2021).
- Prins, Ruth, 'De bestuurlijke aanpak van georganiseerde criminaliteit in Nederland: Hoe het lokale bestuur een partner werd in de gezamenlijke strijd tegen georganiseerde criminaliteit', *Cahiers Politiestudies* (2016) 151–165.
- Radicalisation Awareness Network, 'Radicalised police, military and prison staff', Conclusions Paper (Brussel: Europese Commissie 2021).
- Rafael, Simone, 'Nach dem Attentat von Halle: die Boards der Rechtsterroristischen Attentäter als Internationale Kaderschmiede', *Belltower* (18 oktober 2019)
 <<https://www.belltower.news/nach-dem-attentat-von-halle-die-boards-der-rechtsterroristischen-attentaeter-als-internationale-kaderschmiede-92103/>>
 [geraadpleegd 9 september 2020].
- Rechtbank Den Haag, NL:RBDHA:2019:7308 (2019).
- Rechtbank Midden-Nederland, NL:RBMNE:2015:4919 (2015).
- , NL:RBMNE:2020:1046 (2020).
- Renout, Frank, 'Fransen massaal de straat op uit woede om moord op leraar', *Algemeen Dagblad* (19 oktober 2020).
- Riess, Paulina, Luisa Gonzalez en Panagiota Korenis, 'Management of patients who make threats against elected officials: a case report', *Frontiers in Psychiatry* 9 (2018) 1-3.
- Royal Commission of Inquiry into the terrorist attacks on Christchurch mosques on 15 March 2019, 'Ko tō tātou kāinga tēnei: report of the Royal Commission of Inquiry into the terrorist attack on Christchurch masjidain on 15 March 2019 - Volume 1: parts 1-3', (Royal Commission 2020) 1–161.
- Rubin, Alissa J., 'Paris: one year on', *The New York Times* (12 november 2016).
- 'Ruim tweehonderd strafbare bedreigingen tegen politici in 2019', *Openbaar Ministerie* (2020)
 <<https://www.om.nl/onderwerpen/bedreigde-politici/nieuws/2020/10/27/ruim>-

- tweehonderd-straftbare-bedreigingen-tegen-politici-in-2019> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- Rutten, Eric Reijnen, 'Kamervoorzitter vindt huisbezoek boeren aan Jetten onacceptabel: 'Dan ga je een grens over'', *Algemeen Dagblad* (28 oktober 2020).
- Schenkkan, Nate, en Isabel Linzer, 'Out of sight, not out of reach: the global scale and scope of transnational repression', (Washington, D.C: Freedom House 2021).
- Schildkamp, Victor en Yelle Tieleman, 'Moordaanslag op Peter R. de Vries', *De Gelderlander* (7 juli 2021).
- Schoonhoven, Silvan, 'Doorslaan in achterdocht; Nederland kent poldervariant van QAnon', *De Telegraaf* (9 januari 2021).
- Schuurman, Bart, *Becoming a European homegrown jihadist: a multilevel analysis of involvement in the Dutch Hofstadgroup, 2002-2005* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2018).
- , 'Topics in terrorism research: reviewing trends and gaps, 2007-2016', *Critical Studies on Terrorism* 12 (2019) 463–480.
- Snijders, Tim Igor, "'Het zit na jaren nog tussen de oren'', *De Volkskrant* (13 oktober 2018).
- 'Stijging strafbare bedreigingen tegen politici', *Openbaar Ministerie* (2019) <<https://www.om.nl/onderwerpen/bedreigde-politici/nieuws/2019/06/19/stijging-straftbare-bedreigingen-tegen-politici>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- Stoker, Elsbeth, 'Een jaar na de moord op Derk Wiersum: 'Nog steeds kijken advocaten vaker over hun schouder'', *De Volkskrant* (18 september 2020).
- 'Team Bedreigde Politici verrast met Team Award WEP', *Politie.nl* (4 februari 2020) <<https://www.politie.nl/nieuws/2020/februari/4/06-team-bedreigde-politici-verrast-met-team-award-wep.html>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- Thomas, Casper, en Yvonne Zonderop, 'Journalistiek moet zelf vertrouwen herstellen', *NRC Handelsblad* (8 december 2020).
- Tieleman, Yelle, 'OM eist tot 7 jaar celstraf voor aanslag Panorama', *Algemeen Dagblad* (20 mei 2019).
- , 'Rechtbank legt 20 jaar cel op aan moordenaar broer kroongetuige Nabil B.', *Algemeen Dagblad* (10 januari 2019).
- , 'Spoor liquidatie advocaat Derk Wiersum leidt naar Utrecht', *Het Parool* (21 oktober 2020).
- Tops, Pieter, en Henny Schilders, 'Naar een meervoudige aanpak van ondermijning' 78, *Tijdschrift voor de Politie* (2016) 12–15.
- 'Twaalf verdachten opgepakt in verband met de aanslag op het Telegraaf-gebouw', *Trouw* (8 april 2019).
- Van Buuren, Jelle, 'De nieuwe complotecologie', *De Groene Amsterdammer* (26 april 2020).
- , *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014* (Proefschrift Universiteit Leiden, Den Haag 2016).
- Van den Haak, H.F., e.a., *De veiligheid en de beveiliging van Pim Fortuyn: feiten en verantwoordelijkheden* (Den Haag: Sdu Uitgevers 2002).
- Van den Heuvel, John en Mick van Wely, 'Gouden eeuw voor Amsterdamse drugspenoze', *De Telegraaf* (28 augustus 2019).
- Van den Tillaart, Joost, e.a., 'Monitor agressie en geweld openbaar bestuur: meting 2012', (Amsterdam: Regioplan 2012).
- Van der Torre, E.J., M. Gieling en M.Y. Bruinsma, 'Bedreigen en intimideren van OM- en politiemedewerkers: een onderzoek naar frequentie, aard, gevolgen en aanpak', (Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum 2013).
- Van Gestel, B., en M.A. Verhoeven, 'Liquidaties nieuwe stijl: verruwing en professionalisering bij liquidaties in Nederland', *Justitiële verkenningen* 43 (2017) 9–28.

- Van Haenen, Marcel, 'Facebook-dreiger vindt zichzelf nu een ezel', *NRC Handelsblad* (29 april 2016).
- Van Ham, Tom, en Anton Van Wijk, 'Bescherming van personen: ontwikkelingen in de dreiging vanuit de georganiseerde criminaliteit', (Arnhem: Bureau Beke 2018).
- Van Hoof, Wera, e.a., 'Onderzoek psychosociale effecten van bedreiging en beveiliging', (Diemen: ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum 2020).
- Van Soest, Hans, Edwin Van der Aa en Carla Van der Wal, 'Bedreigingen en fysieke aanvallen: verschillende politici mikpunt van agressie', *Algemeen Dagblad* (9 september 2020).
- Veilleux-Lepage, Yannick, 'How and why vehicle ramming became the attack of choice for terrorists', *The Conversation* (29 maart 2017) <<https://theconversation.com/how-and-why-vehicle-ramming-became-the-attack-of-choice-for-terrorists-75236>> [geraadpleegd 25 mei 2021].
- , 'The radical right's legitimisation of vehicle ramming', in: William Allchorn (red.), *Tracking the rise of the radical right globally* (Stuttgart: Ibidem Verlag 2019) 305–308.
- 'Verdachte vast voor plan aanslag op vaccinatielocatie Den Helder', *Het Parool* (8 april 2021).
- Vermaas, Pieter, 'Het werk van de BBC'ers van het OM', *Opportuun* (december 2020).
- 'Voortvluchtige Belgische militair kon door 'grote fouten' aan wapens komen', *NOS* (25 mei 2021) <<https://nos.nl/artikel/2382235-voortvluchtige-belgische-militair-kon-door-grote-fouten-aan-wapens-komen>> [geraadpleegd 26 mei 2021].
- Vugts, Paul, 'Een reconstructie van de aanslag op Derk Wiersum: niemand zag het onheil naderen', *Het Parool* (12 september 2020).
- , 'In Almere geliquideerde 'Ali' achter beruchtste aanslag Iran', *Het Parool* (mei 2018).
- Winter, Heinrich, e.a., 'Criminele beïnvloeding van het lokale openbaar bestuur' (Groningen: Pro Facto / Rijksuniversiteit Groningen 2017).
- Zraick, Karen, en Julia Jacobs, 'Charlottesville attacker pleads guilty to federal hate crime charges', *The New York Times* (27 maart 2019).